

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

CƏLİL MƏCİD oğlu CƏBRAYILOV

DİSKURSİV KOMPETENSİYANIN YUXARI KURS TƏLƏBƏLƏRİNƏ
AŞILANMASI YOLLARI

HSM-060103-İngilis dilinin tədrisi metodologiyası və metodikası

MAGİSTR ELMİ DƏRƏCƏSİ ALMAQ ÜÇÜN TƏQDİM EDİLMİŞ

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

F. Rzayeva
pedaqogika elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

BAKI – 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3 – 6
I FƏSİL. DİL FAKÜLTƏLƏRİNİN YUXARI KURS TƏLƏBƏLƏRİNƏ DİSKURSİV KOMPETENSİYANIN AŞILANMASININ ELMİ NƏZƏRİ ƏSASLARI	7 – 34
<i>1.1. Dil fakültələrinin yuxarı kurs tələbələrinə diskursiv kompetensiyanın formalaşdırılmasının lingvistik əsasları</i>	7 – 21
<i>1.2. Dil fakültələrinin yuxarı kurs tələbələrinə diskursiv kompetensiyanın aşılmasının psixoloji və didaktik əsasları</i> ..	21 – 34
II FƏSİL. DİL FAKÜLTƏLƏRİNİN YUXARI KURS TƏLƏBƏLƏRİNƏ DİSKURSİV KOMPETENSİYANIN AŞILANMASININ SƏMƏRƏLİ YOLLARI	35 – 58
<i>2.1. Proqram və dərsliklərin təhlili və mövcud vəziyyət</i>	35 – 37
<i>2.2. Təklif edilən səmərəli tədris yolları və tərtib olunan çalışmalar sistemi</i>	38 – 54
<i>2.3. Eksperimentin həyata keçirilməsi, müəyyənedici eksperiment, müşahidə və eksperimentin nəticələri</i>	54 – 58
NƏTİCƏ	59 - 61
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	62 – 66

GİRİŞ

İnsanların doğulduğu ölkələrdə danışılmayan, başqa xalq və başqa ölkələrin vətəndaşları ilə və yaxud da ayrı-ayrı ölkələrin vətəndaşlarının ünsiyyət qurmaq üçün istifadə etdikləri orta dil (lingua franca) xarici dil sayılır. Xarici dili öyrənmək və ya mənimsəmək nəinki həmin dildə danışmaq, həmin dili bilmək, eləcə də həmin dilin mədəyyəti, tarixini və s. bilmək deməkdir. Xarici dilin tədrisinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Demək olar bütün ölkələrdə xarici dillərin tədrisi aparılır. Xarici dillərin kommunikativ məqsədlə tədrisi və bu məqsəddən irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsi tələbələrin xarici dildə ünsiyyət yaratmaq vərdişi və bacarığının aşılması ilə səciyyələnir.

Mövzunun aktuallığı: Milli təhsil sistemimizə nəzər yetirsək, diskursiv kompetensiyanın tələbələrə aşılması istiqamətində ciddi tədqiqat işləri demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Belə bir mühitdə isə diskursiv kompetensiyanın tələbələrə aşılması və yaxud da aşılması yollarının araşdırılması və tələbələr üzərində eksperimentlərin həyata keçirilməsi olduqca aktual sayılmalıdır. Diskursiv kompetensiyanın tələbələrə aşılması və bu istiqamətdə dərslərin aparılması üçün həmin tələbələrin ən azı orta (intermediate) ingilis dili səviyyəsi, rahat şəkildə ünsiyyət qurma bacarıqlarına sahib olmaları önəmli məsələdir. Diskursiv kompetensiya dörd dil bacarığının (dinləmə, danışma, oxuma, yazma) tələbələrə öredilməsi anlamına gəlir. Bu dörd bacarığın hər birinə sahib olan tələbədə diskursiv səriştənin inkişaf etdirilməsinə çalışmaq deməkdir. Diskursiv kompetensiya ilə bağlı eksperimentlər dərslərin həyata keçirilməsi üçün mövcud şərait və vəziyyətin əlverişli olması əsas şərtidir.

Aparığımız tədqiqat işi məhz diskursiv kompetensiyanın tələbələrə aşılması, tələbələrdə eyniadlı səriştənin formalaşdırılması və bu istiqamətdə çalışmalar sisteminin hazırlanması və eksperimentin təşkilinə əsaslanır.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi diskursiv kompetensiyanın yuxarı kurs tələbələrinə aşılması mövzusu ilə bağlı ölkəmizdə ciddi tədqiqat işləri aparılmamışdır. Elə dünya praktikasına nəzər salsaq mövzu çox yenidir və bu istiqamətdə az araşdırılma həyata keçirilmişdir. Məhz bu səbəbdən mövzu daim aktual hesab edilir.

Tədqiqatın obyektı mövzunun da adından göründüyü kimi yuxarı kurs tələbələrinə diskursiv kompetensiyanın aşılması prosesidir.

Tədqiqatın predmeti ixtisası ingilis dili olan yuxarı kurs tələbələrinə diskursiv kompetensiyanın aşılması üçün metodik iş sisteminin nəzəri və praktik tədqiqatıdır.

Tədqiqat işinin məqsədi ixtisası ingilis dili olan yuxarı kurs tələbələrində diskursiv kompetensiyanın formalaşdırılması və diskursiv kompetensiyanın onlara aşılması üçün səmərəli yolların hazırlanması, təcrübədə problemin qoyuluşunun tədqiq edilməsi və eksperimental şəkildə sınaqdan keçirilmiş çalışma, tapşırıq və fəaliyyət növlərinin yaradılmasıdır.

Tədqiqat işinin fərziyyəsi ilə bağlı əsasən aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- Problem baxımından nəzəri və metodiki ədəbiyyatların öyrənilməsi və onların təhlili
- Sınıf və auditoriya mühitində mövcud şəraitin öyrənilməsi
- Yuxarı kurs tələbələrinin dil bacarıqlarının yaradılmasının pedaqoji və metodik əsaslarının müəyyənləşdirilməsi
- Mövcud dərslik və dərs materiallarının araşdırılması və təhlili
- Tələbələrin dil səviyyələrinin müəyyənləşdirilməsi
- Tələbələrin qarşılaşdıqları çətinlik və problemlərin öyrənilməsi, onların səbəblərinin araşdırılması
- Yuxarı kurs tələbələrində diskursiv kompetensiyanın formalaşdırılması üçün çalışmalar sisteminin hazırlanması və eksperiment vasitəsilə aprobasiyası

Tədqiqatın elmi-metodoloji əsasını tədqiq olunmuş nəzəri müddəaların, metod və vasitələrin məcmusu təşkil edir.

Tədqiqat materialı və metodları: tədqiqat materialı kimi autentik (authentic) vəsaitlərdən, dərs vəsaitlərindən, internet vasitəsilə əldə etdiyimiz audio-visual materiallar üstünlük təşkil edir.

Araşdırma zamanı aşağıdakı ***tədqiqat metodlarından*** istifadə edilmişdir:

- Nəzəri təhlil və tərkib. Mövzunun aktuallığını nəzərə alaraq problemin qoyuluşu və onunla bağlı məsələləri müəyyənləşdirmək üçün metodik-elmi ədəbiyyat, proqram və dərsliklər araşdırılmış, öyrənilmiş və təhlil edilmişdir.
- Pedaqoji müşahidə. Tədqiqatla bağlı universitetimizin Pedaqoji fakültəsinin yuxarı kurs tələbələrində diskursiv kompetensiyanın aşılması ilə bağlı dərslər müşahidə edilmişdir. Müəllim və tələbələrlə pedaqoji müsahibələr aparılmışdır.
- Pedaqoji eksperiment. Tədqiqat zamanı eksperimentin müşahidəedici (müəyyənəedici), öyrədici və yoxlayıcı mərhələləri həyata keçirilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi İngilis dili fakültələrinin yuxarı kurs tələbələrinə diskursiv kompetensiyanın aşılması və inkişaf etdirilməsi üçün yeni metodik iş sistemi və çalışmalar sistemi hazırlanmışdır.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ilk növbədə diskursiv kompetensiyanın nəzəri və təcrübi əsaslarını müəyyənləşdirərkən qrup və cütlərlə işlər, kommunikativ mühitin qurulması nəzərə alınmışdır.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, təklif etdiyimiz nəzəri və praktik tədrisi materiallarından, çalışmalar sistemindən diskursiv kompetensiyanın aşılması istiqamətində istifadə edilə bilər.

Müdafiəyə təqdim edilən müddəalar:

- Tələbələrin qrup və cütlərlə iş bacarıqlarını artırılması üçün fəaliyyət növlərindən istifadə etmək

- Diskursun formalaşması üçün qrup və cütlərlə iş aparmaq
- Kommunikativ səriştənin digər komponentləri ilə vəhdət təşkil edən tapşırıq və fəaliyyət növlərindən istifadə etmək
- Tələbələr arasında müntəzəm və davamlı olaraq kommunikativ ünsiyyətin qurulmasına çalışmaq
- Diskursun/söhbətin formalaşmasından sonra onun davam etdirilməsi, dəyişilməsi və sonlandırılmasını nəzərə alaraq strateji kompetensiyanın da təsirini nəzər almaq
- Söhbət və diskurs zamanı nitqdən başqa stress, vurğu, intonasiya, emosiya, jest, mimika və bədən dilindən də istifadə etmək
- Mövzu seçimində tələbələrin maraq dairəsi və dünyagörüşlərini nəzərə almaq

Tədqiqatın aprobasiyası: Tədqiqatın mövzusu ilə bağlı iki elmi məqalə hazırlanmış və elmi jurnallarda çap edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu: Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Birinci fəsildə elmi-nəzəri ədəbiyyatın araşdırılması və təhlili, ikinci fəsildə isə aparılan eksperimentdən bəhs edilir.

I FƏSİL

DİL FAKÜLTƏLƏRİNİN YUXARI KURS TƏLƏBƏLƏRİNƏ DİSKURSİV KOMPETENSİYANIN AŞILANMASININ ELMİ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1 Dil fakültələrinin yuxarı kurs tələbələrinə diskursiv kompetensiyanın formalaşdırılmasının linqvistik əsasları

Dil, toplu halında və cəmiyyət içində yaşayan insanların yaradılışlarından günümüzə kimi bir-biriləri ilə ünsiyyət qurmaq üçün istifadə etdikləri bir vasitədir. İnsanları digər canlı varlıqlardan fərqləndirən amillərdən biri də məhz dildir. Dilsiz, dil olmadan insanlar arasında ünsiyyət qurmaq və ünsiyyət prosesi mümkün deyildir. Eləcə də cəmiyyət, toplum və insanlar olmadan dilin bir əhəmiyyəti yoxdur. Buna görə də ünsiyyət ictimai və sosial bir hadisə sayılır. “Dil cəmiyyətin varlığı, onun təşəkkülü və inkişafı üçün çox zəruri olan bir vasitədir. Cəmiyyətdə dilin başlıca rolu onun əsas ünsiyyət vasitəsi olmasıdır.” [2, 1] Dilin yaranması insanlar arasında ünsiyyətin yaranma zərurətindən irəli gəlir. Zaman keçdikcə, insan cəmiyyətləri, sivilizasiyalar inkişaf edir, böyüyür və dəyişirdi. Bütün bu mədəni və bəşəri inkişaflarla yanaşı dil də inkişaf edərək dəyişirdi. Buna görə də insanlarla dil qarşılıqlı əlaqədə olub, bir-birindən asılıdır. Yer üzündə minlərlə dil mövcuddur. İnsanlar bu dillər vasitəsilə bir-biriləri ilə əlaqə saxlayır. Dil ünsiyyət vasitəsi olduğu halda, danışq prosesi isə nitq adlanır. Dil və nitq ayrı-ayrı anlayışlardır. İlk cümlədən görüldüyü kimi dil verbal ünsiyyət üçün vasitə, nitq isə həmin prosesin özüdür. İnsanlar dili öyrənməklə, onun vasitəsilə ünsiyyət saxlaya bilirlər. Başqa sözlə, onlar nitqə yiyələnmiş olurlar. Adətən dili şərti danışq işarələr sistemi kimi qəbul edirlər. Onun köməyi ilə insanlar üçün əhəmiyyət və məna kəsb edən səs birləşmələri ifadə edilir. Dil cəmiyyət tərəfindən yaradılır. Bir xalqın və ya müəyyən bir dilə sahib olan cəmiyyətin məhv olması ilə sahib olduqları dil ölü

dilə çevrilir. Dil o zaman ölü, cansız kimi görünür, əhəmiyyətsizləşir və fəaliyyətdən düşmüş, hesab edilir. Onu daşıyan və yaradan xalq, millət, cəmiyyət mövcud deyilsə, həmin dildən istifadə edilməyəcək və bir gün yoxa çıxacaq. Dilin yaranması və yaşanması üçün ondan istifadə edən insan topluluqlarının olması zəruridir. Dil insan cəmiyyətinin mövcudluğunu şərtləndirən ayrılmaz bir tərkib hissəsidir, ictimai inkişafın məhsulu olub bütövlüyün və vəhdətin bir komponentidir. “Dil xalqın tarixi ilə üzvi surətdə əlaqədar olub, çünki dil ancaq cəmiyyət daxilində təşəkkül tapır. Dili yaradan xalqdır. Elə buna görə də dilin taleyi onu yaradan xalqın taleyi ilə bağlı olur. Hər bir xalq ünsiyyət üçün öz dilini yaratdıqdan sonra onu qoruyub və inkişaf etdirir.” [2, 9] Dil olduqca mürəkkəb sistem və quruluşa malikdir. Hər bir dil hər şeydən öncə özünün müəyyən mənalı səs və söz sistemdən ibarət lüğət tərkibinə malikdir. Bu, həmin dilin leksikasının əsasını təşkil edir. Bunlarla yanaşı hər hansı müəyyən bir dili özü üçün səciyyəvi fonetik sistemi də vardır. Müxtəlif dilçilər dillər bağlı müxtəlif fikirlər söyləmiş və dilin fərqli-fərqli aspektlərini qabartmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi xarici dilin tədrisinin, xarici dil bilməyin üstünlükləri çoxdur. Əcnəbi ölkələrin mədəniyyəti və tarixi ilə yaxından tanış ola bilmək üçün həmin ölkələrin dillərini bilmək lazımdır. Ümumiyyətlə məsələyə geniş nöqtəyi nəzərdən yanaşsaq, insanların xarici dil öyrənmə məqsədləri iqtisadi, şəxsi, mədəni, pedaqoji, texniki və s. ola bilər. İngilis dili dünyada ən çox maraq göstərilən dillərdən biridir. Hazırda ingilis dili demək olar ki, bütün ölkələrdə milyonlarla insan tərəfindən danışılır və müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilir. İlk əvvəllər ingilis dili xarici, yaxud da ikinci dil kimi öyrənilirdi, burada ingilis dilinin öyrənilməsində əsas məqsəd qarşılıqlı ünsiyyəti təmin etmək və məhz həmin dildə ünsiyyət qurmağı bacarmaq idi. Ona görə də ümumi ingilis dilinin öyrənilməsi daha çox məşhurlaşmışdı. Kimisi ana dili kimi, kimisi xarici dil kimi istifadə edir. Ama statisikalara əsasən deyə bilərik ki, xarici dil kimi ən çox istifadə edilən dil məhz ingilis dilidir. [50, 4] Xarici dilin tədrisi, şagird və tələbələrə öyrədilməsi uzun müddətli proses olub müxtəlif mərhələlərdən keçir. Bununla yanaşı əsas məsələ hansı metod və strategiyalardan istifadə edəcəyimizlə

bağlıdır. İstənilən şəxs üçün dil öyrənmək elə də asan deyil. Proses nə qədər çətin olsa belə xarici dilin öyrənilməsinin əhəmiyyəti bir o qədər böyükdür. İngilis dilinin xarici dil kimi mənimsənilməsinin fayda və üstünlükləri göz qabağındadır.

Xarici dilin tədrisində ESL-in rolu (İngilis dili ikinci dil kimi) hər zaman böyük əhəmiyyət kəsb etmiş və yanaşı altmışıncı illərdən etibarən geniş müzakirə və sıx araşdırma mövzusu olmuşdur. Yəni, deyə bilərik ki, ingilis dilinin tədrisində ən böyük sıçrayış elə son əlli ildə özünü göstərmişdir. [50, 4] Xarici dilin tədrisində, dilin insanlara daha yaxşı və səmərəli şəkildə öyrədilməsi, eləcə də daha tez və asan yolla nəticə ala bilmək üçün çox sayda mütəxəssis və metodist yüzlərlə üsul və metodlar təklif etmişdir. Bəşəriyyət var olduğu andan başqa millətlərin dilini öyrənmək, öyrətmək mövcud olmuş və olmaqdadır. Müxtəlif zamanlarda dilin tədrisinə fərqli-fərqli yanaşmalar olsa da konkret və ən tutarlı yanaşma və üsulun olmadığını söyləyə bilərik. Əvvəllər dilin tədrisində əsas məqsəd tələbələri yerli dil daşıyıcıları kimi danışdırmaq idi. Bu isə çox vaxt özünü doğrultmurdu. Lakin hal-hazırda ESL-in başlıca vəzifəsi tələbələrin ingilis dilində rahat və təbii şəkildə ünsiyyət qura bilməsidir. Bacarıq və səriştəyə əsaslanan təhsil sistemi ESL tədrisində geniş qəbul edilmiş bir yanaşma halına gəlmişdir. Ünsiyyət dilin tədrisində əsas məqsəddir. Eyni zamanda ünsiyyət tədrisin vacib bir aləti, üsulu və yaxud da metodu hesab edilir. Əsas məqsədi öyrədilən dildə sərbəst və təbii şəkildə ünsiyyət qurma bacarığına yiyələnmək olan kommunikativ yanaşma həmin dildə danışanların gündəlik həyatında əhəmiyyətli və mühüm bir rola malikdir. Buna qədər ötən əsrdə ingilis dilinin tədrisi ilə bağlı çoxlu yanaşma və metodlar mövcud idi. Qrammatik-Tərcümə (Grammar Translation), Birbaşa Metod (Direct Method), Audio-Linqval Metod (Audio-Lingual Method), Sakit Metod (Silent Method), Tam Fiziki Reaksiya (Total Physical Response) və s. kimi metodların müsbət tərəfləri ilə yanaşı, mənfi tərəfləri də çox idi. Qrammatik-Tərcümə metodu daha çox qrammatik qaydaların izahı və tərcüməyə əsaslanırdı. Əsasən Latin dili kimi qədim dillərin öyrənilməsi və həmin dilərdən olan yazılı materialların tərcüməsi üçün mütəxəssislərin yetişdirilməsində istifadə edilirdi. Ünsiyyət qurma, həmin dildə danışmaq, anlamaq elə də vacib deyildi. Birbaşa metod isə tam əksinə, Qrammatik-

Tərcümə metoduna qarşı yaradılmış bir metod idi. Belə ki, əsas üstünlük öyrənilən dildə danışmaq və dinləməyə verilirdi. Qrammatika əhəmiyyətli deyildi. Audio-Linqval metodda isə konkret bacarıq və vərdişlərin aşılması, dinləmə qabiliyyətinin artırılması önəm daşıyırdı. Hal-hazırda daha çox istifadə edilən yanaşma Kommunikativ Yanaşmadır ki, amerikalı dilçi və sosio-lingvist alim Dell Hymes tərəfindən Noam Çomskinin lingvistik səriştəsinə qarşı bir reaksiya olaraq 1972-ci ildə Kommunikativ Səriştə adı ilə əsası qoyulmuşdur. "Sintaktik Quruluşlar" əsərinin nəşr edilməsilə Nom Çomski təqlidçilik (behaviorism-Skinner, Verbal Behaviour, 1957) psixoloji və strukturalizm (Bloomfield, 1933) nəzəriyyəsiindən ayrılmış "transformasiyonal (dəyişən) generativ qrammatika" anlayışını inkişaf etdirərək insan dilinin öyrənilməsində idrakın əhəmiyyətini vurğulamış oldu. Çomskiyə görə hər kəsin beynində daxili yaradıcı qrammatika adlı bir mərkəz vardır. Bu mərkəzin funksiyası yeni cümlələr yaratmaq, düzgün və səhv cümlələr arasındakı fərqləri tapmaqdan ibarətdir. Dell Hymes bildirir ki, "Kommunikativ səriştə gündəlik situasiya və danışiq zamanı ünsiyyət qura bilmə bacarığı olub özündə dilin həm struktural, həm də funksional aspektlərini ehtiva edir." [36, 282] Bura həmçinin qrammatika, lüğət biliklərini, eləcə də müxtəlif sosial kontekstlərdə ünsiyyət qurmaq üçün lazım olan qaydaları da aid edə bilərik. Məsələn, "Qapını aç" qrammatik cəhətdən əmr cümləsi olsa da, funksional cəhətdən xahiş, əmr, razılıq və ya narazılıq bildirə bilər. Beləliklə quruluşu eyni və dəyişməz olduğu halda cümlə fərqli situasiya və kontekstlərdə fərqli funksiyalara sahib ola bilər. Bir çox lingvistlər, sosio-lingvistlər, antropoloqlar və tədqiqatçılar kommunikativ bacarığı araşdırmış, onun tədqiq və müzakirə etmişdir.

Kommunikativ yanaşma sadəcə sinifdaxili fəaliyyətlərlə bağlı bir yanaşma deyil. O həm də digər yanaşma və metodları özündə ehtiva edir. Bu yanaşmada dil öyrənənlərin maraq və ehtiyacları önəmli əhəmiyyət daşıyır və əsas məqsəd dildən sadəcə sadəcə sinif mühitindəki fəaliyyətlər zamanı deyil, eləcə də sinifdən kənar mühitdəki fəaliyyətlərdə də istifadəsini reallaşdıran bir yanaşmadır. Kommunikativ yanaşmada tələbələr doldurulması lazım olan "boş qablar" deyil, əksinə, öz

ehtiyac, arzu və istəklərini ifadə edə bilən, istiqamətləndirməyi bacaran fərdlərdir. Əcnəbi dildə ünsiyyət qura bilmək üçün müxtəlif fəaliyyət növlərinin olduğu bu yanaşma bəzi faktorlar önə çıxarılmalıdır. Həmin faktorları aşağıdakı kimi təqdim edirik:

- Tələbələr dili ünsiyyət quraraq mənimsəyirlər.
- Sınıf daxili fəaliyyətlərin əsas məqsədi əsl və başa düşülən ünsiyyət olmalıdır.
- Axıcılıq, səlislik ünsiyyətin əhəmiyyətli bir tərəfidir.
- Fərqli dil mənsublarının bir-birinə uyğunlaşmasıdır.
- Dil öyrənmə və mənimsəmə yaradıcı bir dövrdür və bu müddət ərzində səhvlərin olması normal və qaçılmazdır.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi kommunikativ səriştənin əsasını qoymuş linqvist Dell Hymes bildirirdi ki, səriştə deyəndə nəinki qrammatik qaydalar, eləcə də dildən düzgün istifadə qaydaları nəzərə alınmalıdır. Onun fikrinə əsasən dildən düzgün istifadə dedikdə istənilən nitq mühitində istifadə etdiyimiz müxtəlif kommunikativ bacarıqlar kommunikativ səriştəni formalaşdıran amillərdir. Hymesa görə kommunikativ səriştəsinin əsas faktorları aşağıdakılardır:

- Azyaşlı uşaq, dili təkcə qrammatik şəkildə deyil, həm də "nə zaman, harada, nəyi, necə və kiminlə danışmaq lazım olduğunu" özündə ehtiva edən bir sistem vasitəsilə mənimsəyir.
- O, vurğulayır ki, dildən istifadə qaydaları, yəni kommunikativ bacarıqlar olmadan qrammatik qaydalar da bir əhəmiyyət kəsb etmir.
- Qrammatik cəhətdən eyni bir cümlə fərqli-fərqli funksiyalara sahib ola bilər: "*Close the door-Qapını bağla*" cümləsi xahiş, tələb, təklif, əmr və s. bildirə bilər. Eyni bir cümlənin müxtəlif funksiyalarla işlənməsi müxtəlif sosial kontekstlərdən irəli gəlir. Digər tərəfdən eyni bir funksional mənaya sahib

olan bir cümlə qrammatik cəhətdən fərqli şəkildə ola bilər: "*Please give me your pen-Zəhmət olmasa qələmini mənə ver*" və "*May I take your pen? - Qələmini götürə bilərəm?*". Hər iki cümlə funksional cəhətdən xahiş bildirsə də, qrammatik cəhətdən fərqlidir.

- Uşaqlar dili mənimsədikcə dildən düzgün istifadə qaydalarını da mənimsəmiş olurlar.
- Səriştəyə həmçinin cümlə strukturu ilə bağlı biliklər və onları sosial kontekstdə düzgün istifadəsi qaydaları da aiddir.

Hymes kommunikativ səriştənin dörd əsas xüsusiyyəti üzrərində dayanır: Çomskinin linvistik səriştəsi - dildə qrammatik qayda və struktur arasında uyğunluq mövcuddur; Cümlənin məntiqi mənası - cümlə qrammatik cəhətdən düzgün olmasa da, məntiqi mənası ola bilər; Sosial kontekst - eyni bir cümlə mövcud kontekstdə müvafiq funksional cəhətdən əmr, tələb, təklif, xahiş, xəbərdarlıq və s. bildirə bilər; Dildən mədəni və sosial qaydalar çərçivəsində istifadə - müxtəlif mədəniyyətə sahib insanların cəmiyyətində müxtəlif qayda və qanunlar mövcuddur.

Kommunikativ Səriştənin bir neçə modelini göstərə bilərik. Dil vərdişləri və səviyyələrinin anlaşılması və araşdırılması bir neçə tədris modellərinin mərkəzi mövzusu olmuşdur desək yanlışdır. Dell Hymes-ın "Kommunikativ Səriştə" (1970, 1971, 1972) təklifindən sonra bu mövzu barəsində yüzlərlə araşdırma və tədqiqat aparılmışdır. Əvvəlcə Kanal və Sveynin Modeli haqqında danışaq. Xarici dillərin tədrisi və kommunikativ səriştə ilə əlaqəli irəli sürülən müxtəlif modellər arasında təbii ki, populyar olanı da məhz amerikalı dilçilər Kanal və Sveynin 1980-ci ildə irəli sürdüyü modeldir. Onlar kommunikativ səriştəni dörd əsas hissəyə bölmüşdür: qrammatik səriştə, sosiyo-linvistik səriştə, diskursiv səriştə və strateji səriştə. [25, 105]

1. Qrammatik səriştə (linqvistik). Dilin qrammatik sistemi deyəndə əsasən onun fonetika (səs sistemi, düzgün tələffüz), morfologiya (nitq hissələri və onların

funksiyası), leksikologiya (lüğət tərkibi, söz yaradıcılığı), sintaksis (söz birləşmələri, cümlələr) nəzərdə tutulur. Belə ki, bu dörd komponentin vəhdəti fonunda dil qavranılır. Məsələn, *"Yesterday Mike will come to see me."* (*Mayk dünən məni görməyə gələcək.*) Bu cümlə struktur baxımından düzgün olmasına baxmayaraq, qrammatik və məntiqi cəhətdən səhvdir. Çünki, keçmiş sadə zaman zərfi (*yesterday-dünən*) ilə gələcək sadə zaman (*will come to see- görməyə gələcək*) işlədilər bilməz. Cümlənin düzgün şəkli *"Tomorrow Mike will come to see me."* (*Mayk sabah məni görməyə gələcək.*) olmalıdır. Yəni, yesterday zaman zərfinin əvəzinə tomorrow zaman zərfi işlədilməlidir. Və yaxud yuxarıdakı cümləni *"Yesterday Mike came to see me."* (*Dünən Mayk məni görməyə gəldi.*) şəklində də verə bilərik.

2. Sosio-lingvistik səriştə. Sosial mühit və ya kontekstdə dildən doğru şəkildə istifadə anlamına gəlir. Burada əsas məsələ ünsiyyət quran insanlar arasındakı münasibətlər, haqqında danışdıqları mövzulardır. Əlavə olaraq, öyrənilən dildəki, mədəni formaları, atalar sözlərini, frazeoloji söz birləşmələrini, idiomları və s. bilmək çox vacibdir. Misal olaraq, salamlama zamanı amerikalılar formal olaraq bu tip sözlərdən istifadə edir: *"Hello, how are you?"* (*salam, necəsən?*) və ya *"Nice to see you again."* (*Səni yenidən gördüyümə şadam.*) Lakin rəsmi olmayan istənilə situasiyada, dost, tanış və yaxud da yaxın münasibətdə olduğu bir şəxslər görüşərkən *"Hi"* (*Salam*), *"Hey, whatcha been doing?"* (*Salam, neynirsən, necəsən?*) və s. tipli ifadə və cümlələrə rast gələ bilərik.

3. Diskursiv səriştə. Yazılı və verbal nitqin mətn şəkildə formalaşması, uyğun şəkildə anlaşılması və istifadəsi deməkdir. Yəni, dil strukturlarının həm qrammatik, həm də kommunikativ şəkildə düzgün şəkildə qarşı tərəfə çatdırılması, həm yazılı, həm də şifahi diskursun yaranması qurulması anlamına gəlir.

4. Strateji səriştə. Ünsiyyət anındakı boşluqları doldurma, ünsiyyəti planlama, başlama, davam etmə və sonlandırma, səlis nitq qabiliyyətinə malik olma, fikir və mətni dəyişmə bacarığıdır. Hər hansı bir söz unudulduğu zaman əvəzində başqa

sinonim bir söz işlədilə bilər. Xarici təsirlərin səbəbindən ünsiyyətdə anlaşılmazlıq ola bilər. Sstrateji səriştə məhz buna yardımçı olur ki, ünsiyyəti hansı yol və ya strategiyalarla yenidən bərpa etmək olar. Bu strategiyalara xahiş, təklif, jest, mimikalar və s. əlavə etmək olar. Məsələn: "*Are you busy, am I ringing at a bad time?*" (*Məşğulsuz? Yalnız zamanda zəng etmədim ki?*) və ya "*Could you repeat again, please? I didn't understand your last word.*" (*Yenidən təkrar edə bilərsiniz, zəhmət olmasa? Son sözünüzü başa düşmədim.*)

Beləliklə, deyə bilərik ki, kommunikativ səriştə dediyimiz zaman dildə qrammatik, sosial və mədəni qaydaların düzgün istifadəsi başa düşülür. Belə bir nəticəyə gəlirik ki, kommunikativ kompetensiya nəinki qrammatika, cümlə quruluşu, söz yaradıcılığı və tələffüz bilikləri deməkdir, eləcə də söhbətə, danışığa necə başlamaq, davam etmək, sonlandırmaq, müxtəlif situasiya və kontekstlərdə necə danışmaq lazım olduğunu göstərən dil bilikləridir. Başqa sözlə, kommunikativ səriştə nitq fəaliyyəti zamanı istifadə etdiyimiz bir bacarıqdır. Amerikalı digər dilçi Saviqnon qeyd edir: "Kommunikativ səriştə bütün tərəflərin iştirakından, əməkdaşlığından asılı olaraq mütləq yox, nisbi olan bir bacarıqdır". [42, 157] Mənalı cümlələr formalaşdırmaq, onlardan real həyatda nitq fəaliyyəti zamanı düzgün şəkildə istifadə etmək, xüsusi situasiyalarda hansı dil struktur və funksiyalarını işlətmək dil öyrənən hər kəs üçün vacibdir. Bütün bunlardan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, nitq qarşılıqlı hadisədir və kommunikativ səriştənin əsas məqsədi isə sosial kontekstdə dildən sosial bir ünsiyyət vasitəsi kimi təbii şəkildə istifadə etməkdir.

Diskursiv səriştə adlandırdığımız bacarıq növü kommunikativ səriştənin bir növü olub yazılı və şifahi nitqdə fikir və ideyaların bir-birinə uyğun şəkildə, bir-birinə uzlaşmış şəkildə ifadə edilməsinə kömək edir. [36, 282] Təbii ki, ana dilində ünsiyyət zamanı bunlar şüuraltı baş verir. Yəni, biz burada hər hansı bir qayda və ya qanuna riayət etmirik. Sadəcə xarici dildən istifadə zamanı vərdiş halına gətirdiyimiz ünsiyyət formaları işlədirik ki, diskursiv kompetensiya və bacarıq forması fikirlərimizin, söylədiklərimizin, yazdıqlarımızın qarşı tərəfə öyrəndiyimiz

dildə, həmin dilin öz mədəni kontekstində anlaşılıqlı və düzgün şəkildə çatdırılmasına xidmət edir.

Kanal və Sveyin kimi Saviqnon da kommunikativ səriştənin onlar tərəfindən təklif edilmiş bu dörd modellə razılaşmaqla yanaşı həmçinin də bildirir ki, sosiolinqvistik və strateji səriştə xarici dil öyrənən şəxsə qrammatik və ya struktural səriştəyə yiyələnmədən öncə kommunikativ bacarığını yoxlama imkanı da verir. Onun fikrinə görə dil öyrənmədən əvvəl və dil öyrənmə prosesi ərzində strateji səriştə hər zaman mövcud olur. Nəticədə belə bir qənaətə gəlir ki, strateji səriştəni digər səriştələr kimi ayrılıqda öyrənməyə ehtiyac yoxdur. İnteraktiv fəaliyyətlərə əsaslanaraq Saviqnon vurğulayır ki, kommunikativ səriştə tələbəninin interaktiv gücünü və ünsiyyət bacarığını inkişaf etdirərək söhbəti nə zaman və harda başlamalı olduğuna, mövcud vəziyyətə uyğun olaraq interaksiyanın mənasını saxlamaq, dəyişmək və sonlandırmalı olduğuna yardım edir. Həmçinin o, qeyd edir ki, kommunikativ səriştə mütləq yox, nisbidir. Daim dəyişir. Bütün komponentlər kimi söhbət iştirakçıları da bir-birindən asılıdır.

Kommunikativ səriştə ilə bağlı elmi araşdırmalar diskursiv səriştənin və diskurs təhiliyinə də araşdırılmasına səbəb olmuşdur. 1960-cı illərin sonu və 1970-ci illərin əvvəli diskursiv səriştə və diskurs təhlili elmi fəaliyyətlərin əsas müzakirə və tədqiqat obyektinə olmuşdur. Tədqiqat işləri linqvistik, psixologiya, antropologiya və sosiologiya kimi elmlərlə də əlaqələndirilmişdir. Diskursiv səriştə ikinci-xarici dilin tədrisində əsas məsələlərdən biri olaraq qalmağa davam edir. İlk dəfə diskurs haqqında amerikalı linqvist Zelliq Harris tərəfindən “Diskurs Təhlili” (1952) məqaləsində bəhs edilmişdir. Onun fikrinə görə diskurs mətn və sosial kontekstlə əlaqəlidir. Əvvəl də bildirdiyimiz kimi diskursiv səriştə kommunikativ bilik və təcrübənin birgə, vəhdət halında istifadəsi, və yaxud da ünsiyyət zamanı baş verən sosio-mədəni qayda və hadisələr, insan davranışları və münasibətlər nümunəsidir. Diskurs təhlili ünsiyyət zamanı istifadə olunan yazılı və ya şifahi mətni\ dili öyrənir. Feyrklou diskursun tərifini belə verir: “ istifadə olunan dilə xüsusi bir baxış ... başqa elementlərlə əlaqələnməmiş sosial həyatın bir elementi” [57, 2] Daha sonra o, bildirir “mən diskursu ətraf aləmdəki prosesləri, əlaqə və strukturaları, bir

sözlə material dünyanı mental əqli dünyaya-fikir, düşüncə, hiss, inam, əqidə və s. çevirən bir üsul kimi görürəm.” [57, 2] Müxtəlif diskurslar müxtəlif mövzular deməkdir, hansı ki, bir-birilərindən asılı olan müxtəlif insanların fərqli-fərqli kimlik və xarakteristikasından doğan sosial əlaqə mövcudluğun nəticəsidir. Bir sıra dilçilər sosial elmlər çərçivəsində diskursla bağlı daha mühüm araşdırma aparmış və belə bir qənaətə gəlmişlər ki, diskurs həm ümumi, geniş, həm də dar və cılız anlamda səciyyələndirilə bilər. Zelliq Harrisin “Diskurs Təhlili” məqaləsindəki düşüncələrindən sonra bir çoxları diskursiv səriştənin iki mənası olduğunu qənaətə gəlmişdir: İlkin məna mətnin xüsusi təşkili ilə bağlıdır. Bu nəzəriyyəyə əsaslanaraq deyə bilərik ki, diskurs məntiqi və kohesiv cümlə və nitqin mənalı və koherent cümlə və nitqə çevrilməsidir. Diskursiv səriştənin “təşkili” termini ilk dəfə Bakman tərəfindən istifadə edilmişdir. Lakin sonradan bu termin kanal və Sveyin, eləcə də Saviqnon tərəfindən daha mükəmməl şəkildə izah edilmişdir. Onların hər üçü də diskursiv səriştənin təşkilini yuxarıdakı kimi açıqlamışdır. Yəni diskursiv səriştə kiçik cümlələrin və nitqin ünsiyyət zamanı daha böyük cümlələrə və nitqə çevrilməsidir.

Diskursiv səriştənin ikinci mənası isə daha çox dilin sosio-lingvistik cəhətdən işlədilməsi ilə əlaqəlidir. Bu nəzəriyyəyə görə diskurs sosio-mədəni dəyər, qayda-qanun, kontekst və davranışlar olmadan anlaşıla bilməz. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, danışan və dinləyən insan ünsiyyət qurduqca, cəmiyyət içində olduqca, insanlarla qaynayıb qarışdıqca kommunikativ qrammatikani da şüuraltı mənimsəyir. Və dilin mənimsənilməsi prosesi lingvistik mühitdə yox, kommunikativ mühitdə interaktiv fəaliyyətlərin nəticəsi kimi baş tutur. Əslində öz ətraf mühiti ilə təmasda olub dil öyrənən körpə belə sosio-mədəni kontekstdən ayrı şəkildə lingvistik-qrammatik bir baza üzərində məqsədli şəkildə işləmir. Bütün bunlar təbii şəkildə baş verir. Bu nəzəriyyəyə əsasən deyə bilərik ki, uşaq diskursiv səriştəni öz sosial qayda və dəyərlərini öyrənməklə mənimsəmiş olur. Hymes deyirdi: “ Bir lingvistin araşdırmalı olduğu məsələ odur ki, uşaq necə olur ki, hər hansı bir və ya bütün qrammatik qaydalar uyğun cümlələr qurur və işlədir. Əgər uşaq bunları spontan və təbii şəkildə

bacarırsa, deməli o, bütün bu bacarıq və vərdişlərə qrammatik biliklərin köməyiylə deyil, cəmiyyətdə insanlar arasında təbii ünsiyyət quraraq nail olmuşdur.” [36, 286]

Diskursiv səriştə xarici dilin tədrisində Kanal və Sveynin dörd əsas bölügüsündən (qrammatik səriştə, diskursiv səriştə, strateji səriştə, sosio-lingvistik səriştə) sonra daha da əhəmiyyətli yerə sahib olmuşdur. Belə bir sual verilir ki, diskursiv səriştə qrammatik biliklər, yoxsa sosial kontekst çərçivəsində öyrənilməlidir. Bəzi lingvistik və tədqiqatçıların fikrinə görə diskursiv səriştə qrammatik və sosio-lingvistik səriştənin üst-üstə düşməsi, bir-birini tamamlamasıdır. Bəziləri deyir ki, diskursiv səriştə elə sosio-lingvistik səriştənin özüdür. “Diskursa müxtəlif nöqteyi-nəzərdən sosioloji, psixoloji, tarixi aspektlərdən baxılır. Dilçilikdə diskursun tədqiqinə maraq müasir funksionalizminin fundamental səciyyəvi xüsusiyyətidir və bu amil onu dilçiliyin digər müasir sahələrindən, eləcə dəəvvəlki istiqamətlərindən fərqləndirir.” [8, 21] Diskursiv səriştə tekstual bilikdir və koheziya ilə koherensiyanın vəhdəti kimi qəbul edilə bilər. Lakin diskursiv bilik özündə həm mədəni dəyərlər, həm də qrammatik seçimləri ehtiva edir. Nəhayət elə bir nəticəyə gəlirik ki, diskursiv səriştə verilmiş kontekst daxilində cümlələrin məntiqi əlaqəsinin mənası olan bütöv bir söhbətə çevrilməsidir.

Ünsiyyət danışan və dinləyən arasında cərəyan edən tək-cə mexaniki fikir və informasiya mübadiləsi deyil, həmçinin də güclü, spontan, məntiqi diskursiyadır. Kommunikativ səriştəyə sahib olmaq, ondan düzgün şəkildə istifadə etmək heç də asan məsələ deyil. Ana dilində səlis danışan, onun leksik və lingvistik tərəflərini hərtərəfli bilən biri belə ikinci dildə müvffəqiyyətlə danışmaq anlama bilməsi üçün həmin dilin nəinki qrammatik qaydalarını, hətta daha çox kommunikativ cəhətlərini, istifadə yeri və zamanını, mədəni və sosio-lingvistik incəliklərini də bilməlidir. Şəxslər arasında ünsiyyət olduğu zaman diskurs da yaranır. Əgər söhbət uzanır, davam edirsə, cümlələr, fikir ardıcılıqları bir-birinin ardınca gəlirsə, bu, elə diskursun baş verməsidir. Diskursa tərif vermək üçün son bir neçə on illikdə müxtəlif fikirlər yürüdülmüş, araşdırmalar aparılmışdır. Araşdırmalar diskurs

təhlilindən başlamış diskursun-söhbətin yaranması, davam etməsi, sonlandırmasını özündə ehtiva etmişdir. Bəs nəzəri fikirlər nədir? Diskursiv kompetensiya nə deməkdir? İnkişafı nədən başlamışdır? Nəyə xidmət edir? Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi diskursun tərifini vermək üçün müxtəlif tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər söyləmişdir. Əsas məsələ və yaxud da anlayış budur ki, diskurs deyəndə ünsiyyət anında birdən çox cümlə işlənmişdir. Buna cümlə uzantısı da deyə bilərik. Diskursiv səriştə daha çox mətn və tekstlərlə əlaqəli olduğu üçün məzmununda müxtəlif ünsiyyət formaları və söhbətlərin qurulması, ifadəsi və onların bir vəhdət halında istifadəsinə zəmin yaradan bilik və bacarıq formasıdır. Digər səriştələrlə yanaşı diskursiv səriştənin öyrənilməsi və tələbələrə aşılması gördüyümüz kimi çox vacibdir. Başqa sözlə dilin tədrisi zamanı təkcə qrammatik struktur və linqvistik səriştəyə yox, eləcə də kommunikativ səriştəyə də yer ayırmaq lazımdır. Belə demək mümkünsə, insanlar arasında ünsiyyətin formalaşması və qurulmasında kommunikativ səriştə daha əhəmiyyətli rol oynayır. Yəni, ünsiyyət zamanı dildən düzgün istifadə linqvistik səriştənin düzgün şəkildə qavranılıb istifadə edilməsi anlamına gəlmir. Ümumiyyətlə, istər ana dilində, istərsə də xarici dildə ünsiyyət qurmaq üçün kommunikativ yanaşmanın tərkib hissəsi sayılan diskursiv bacarıq növü bizə qrammatik və kommunikativ səriştənin vəhdət şəklində, bir-birinə uyğun olaraq, bir-birini tamamlaması şəraitində yardımçı olur.

Diskursda koherensiya (coherence), cümlə və fikirlərin məna və funksional cəhətdən bir-birilə uzlaşmasıdır. "Koherensiya mətn daxilindəki cümlələrin məntiqi mənası ilə əlaqəlidir" (41, 236). Qrammatik cəhətdən fərqli olub eyni funksional məna ifadə etdiyi kimi, funksional cəhətdən fərqli olub eyni qrammatik struktural uzlaşma məhz koherensiya sayılır. Məsələn, aşağıdakı qısa dialoqda, koherensiyanın mövcudluğunu görmüş oluruq.

- *It's very hot in here. (Bura çox istidir.)*

- *I'll open the window. (Pəncərəni açaram.)*

Diqqət etmək lazımdır ki, cümlələr arasında qrammatik və leksik uzlaşma yoxdur. Çünki, ikinci tərəf birinci tərəfin narahatlığını hiss edərək vəziyyətə uyğun reaksiya verir.

"John is intelligent. He likes apple juice." (*Con ağıllıdır. O, alma şirəsini xoşlayır.*)

Verilmiş cümlələr qrammatik cəhətdən düzgün olsa da, kommunikativ cəhətdən (*uzlaşma*) yalnıdır. Yəni, cümlələr arasında koherensiya, məntiqi əlaqə mövcud deyil. Məhz bu səbəbdən ortaya çıxan fikir natamam və məntiqsizdir. Yaxud da otağın isti olduğunu bildirmək və pəncərəni açmaq üçün qarşı tərəfə müxtəlif şəkildə müraciət edə bilərik. Məsələn, aşağıdakı nümunələri missal göstərə bilərik:

- Open the window.
Pəncərəni aç.
- Open the window, would you?
Pəncərəni açarsan?
- Can you open the window?
Pəncərəni açə bilərsən?
- Would you open the window?
Pəncərəni açə bilərsiz?
- Could I ask you to open the window?
Pəncərəni açə bilərsiz?
- Would you be so kind as to open the window?
Pəncərəni açə bilərsiz?
- It's pretty stuffy in here, don't you think?
Bura çox havasızdır, elə deyil?

Koheziya və koherentlik terminləri bir-birinə çox yaxın olduqları üçün diskurs tədqiqatlarında çox çətin fərqləndirilən linqvistik terminlərdir. Hər ikisi yerinə yetirdiyi vəzifəyə görə bir-birindən fərqlənir. Alimlər bu terminləri müxtəlif aspektlərə görə müəyyənləşdirir və təsnif edirlər. Bu terminlərin arasındakı əlaqəni izah etmək və üzə çıxarmaq üçün koheziya və koherentlik haqqında bəzi

məlumatları nəzərdən keçirmək məqsəduyğundur. Koheziya və koherentlik ilk dəfə ingilis dilçilər Hallidey və Hasan tərəfindən araşdırılmış və tədqiq olunmuşdur. Onların düşüncələrinə əsasən deyə bilərik ki, cümlələrin birləşərək mətn formalaşdırması və ya formalaşdırmamasının əsas amili mətni təşkil edən cümlələr arasında və ya daxilində koheziv əlaqələrin olmasıdır. Mətn onu mətn olmayan digər vahidlərdən fərqləndirən tekstual xüsusiyyətlərə sahibdir. Hallidey və Hasana görə, koheziya konsepsiyası mətnin daxilində mövcud olan və onun mətn kimi yaranmasında əsas faktor hesab olunan məna əlaqələrinə əsaslanan semantik vahiddir. Koheziya mətnin bütün hissələrini bir araya gətirərək onu semantik vəhdət halına salır. Onun əhəmiyyəti isə mətnin bir hissəsi ilə digər hissələri arasındakı əlaqəyə əsaslanır. Koheziya dedikdə mətni təşkil edən komponentləri əlaqələndirmə vasitəsi nəzərdə tutulur. Koheziya bütün mətnlər üçün ortaq olan müxtəlif hissələrin məzmunca qarşılıqlı münasibətini reallaşdıran əlaqə vasitəsidir. Koheziya sözü özündə mətnin informasiya vermə xüsusiyyətini deyil, mətnin məna bütövlüyünün təşkilini ehtiva edir. Mətnin mənalı bir bütövə çevirən başlıca şərt tərkib hissələrinin bir-birinə bağlılığı, vahid nitqə çevrilmə, tərkibi təşkil edən vasitələrin əlaqəliliyidir. Mətnədə bu şərtləri reallaşdıran formal-qrammatik vasitələrlə yanaşı, məntiqi, assosiativ, kompozisiya – struktur, üslubi, ritmik vasitələr də özünü göstərir. Bütün sadalananları ümumiləşdirərək koheziya adı altında aydınlaşdırırlar. [51, 140] Koheziya diskursda da əhəmiyyətli rola sahibdir. İki element arasında koheziv əlaqə qurulduqda həmin elementlər potensial olaraq mətn daxilində birləşir. Aydın ki, mətn funksiyasının elementlərindən biri olan koheziya diskursda leksik-qrammatik vahidlər vasitəsilə reallaşır.

Koherensiya diskurs və kontekst arasındakı semantik və qrammatik əlaqəlilikdən ibarətdir. Koherensiya özündə üç elementi birləşdirir: əlaqəlilik, məntiqilik və relevantlıq. Əlaqəlilik dedikdə o, mətn daxilində cümlələrin bir-birilə semantik və qrammatik cəhətdən qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur. Məntiqilik həmin cümlələrin ifadə etdiyi propozisiyaların ziddiyyət təşkil etməməsinə və müəyyən mənada doğru olmasına istinad edir. Relevantlıq isə mətnin kontekstə,

mətn daxilindəki cümlələrin bir-birinə və mətnin ümumi mövzusunə uyğun gəlməsi deməkdir. [51, 141] Koheziya mətnin bütün hissələrini bir araya gətirərək onu semantik vəhdət halına saldığı halda isə kohrensiya mətnin bütün hissələri arasında məntiqi əlaqə formalaşdırır. Bu da onun diskursun formalaşmasında əhəmiyyətini göstərir.

1.2 Dil fakültələrinin yuxarı kurs tələbələrinə diskursiv kompetensiyanın aşılmasının psixoloji və didaktik əsasları

Psixoloji və linqvistik mahiyyətdən çox ümumi fəlsəfi kateqoriya mahiyyəti daşıyan real gerçəklik anlayışını bütün genişliyi ilə deyil, həm də linqvo-psixoloji cəhətdən də nəzərdən keçirmək lazımdır. Dil və onun struktur vahidləri informasiya nəticəsində meydana çıxan nitq ehtiyacından yaranır. Dil toplu halında, cəmiyyət içində yaşayan insanların yaradılışlarından bu günümüzdə kimi bir-biriləri ilə ünsiyyət qurmaq üçün istifadə etdikləri bir vasitədir. İnsanları digər canlı varlıqlardan fərqləndirən amillərdən biri də məhz dildir. Dilsiz, dil olmadan insanlar arasında ünsiyyət qurmaq və ünsiyyət prosesi mümkün deyildir. Eləcə də diskursun olması üçün cəmiyyət, toplum olmalıdır. Cəmiyyət, toplum və insanlar olmadan dilin bir əhəmiyyəti olmadığı kimi, diskursun da bir əhəmiyyəti yoxdur. Buna görə də diskurs özü də ictimai və sosial bir hadisə sayılır. Diskursun yaranması insanlar arasında ünsiyyətin yaranma zərurətindən irəli gəlir. Zaman keçdikcə, insan cəmiyyətləri, sivilizasiyalar inkişaf edir, böyüyür və dəyişirdi. Bütün bu mədəni və bəşəri inkişaflarla yanaşı dil də inkişaf edərək dəyişirdi. Buna görə də insanlarla dil qarşılıqlı əlaqədə olub, bir-birindən asılıdır. Yer üzündə minlərlə dil mövcud olduğu kimi, hər dildə yaranan diskurslar da fərqli və müxtəlifdir. İnsanlar bu dillər vasitəsilə bir-biriləri ilə əlaqə saxlayır. Dil ünsiyyət vasitəsi olduğu halda, diskurs ünsiyyət zamanı, ünsiyyət prosesində yaranır. Dil və diskurs ayrı-ayrı anlayışlardır. İlk cümlədən göründüyü kimi dil verbal ünsiyyət

üçün vasitə, diskurs isə ünsiyyət prosesində meydana gələn verbal və yazılı söhbətdir. İnsanlar dili öyrənməklə onun vasitəsilə ünsiyyət saxlaya bilirlər. Başqa sözlə onlar nitqə yiyələnmiş olur. Adətən dili şərti danışq işaretlər sistemi kimi qəbul edirlər. Onun köməyi ilə insanlar üçün əhəmiyyət və məna kəsb edən səs birləşmələri ifadə edilir. Diskurs cəmiyyətdə ünsiyyət quran insanlar tərəfindən yaradılır. Müxtəlif dilçilər dillər bağlı müxtəlif fikirlər söyləmiş və dilin fərqli-fərqli aspektlərini qabartmışdır və əsasən dilin üç müxtəlif funksiyasını önə çıxarmışdır.

- Dil ictimai-tarixi təcrübənin mövcud olması, saxlanması və ötürülməsi vasitəsidir.
- Dil kommunikasiya, eləcə də insan davranışlarını tənzimləyən bir vasitədir.
- Dil intellektual fəaliyyətin özüdür.

Dilçilik bir elm kimi eramızdan çox-çox əvvəllər yaranmağa başlamışdır. Yarandığı zamanlardan indiyənə kimi onun obyektinə və predmetinə ciddi mübahisələrə səbəb olmuşdur. İctimai və sosial hadisə olub insanlar arasında ünsiyyət yaradan dilin formalaşması, inkişafı və müxtəlif elmlərlə əlaqəsi, özünəməxsus qanun və qaydaları öyrənən elm dilçilik adlandırılır. Əksər hallarda dilçiliyin obyektinə müəyyənləşdirmək asan deyildir. Dilçilikdə dilin mahiyyəti (ontologiya) və üsulunu (metodologiya) səciyyələndirən aspektlər ciddi əhəmiyyət daşımışdır. Ontologiya dilin mahiyyətilə bağlı məsələləri öyrənməyə, “Dil nədir?” sualına cavab verməyə çalışır. Müxtəlif araşdırmalar sayəsində dilçilik, dilşünaslıq və linqvistik kimi fərqli-fərqli terminlər və elm sahələri yaranmışdır. Dilçilik elmi dil haqqında fikirlərin söyləndiyi vaxtdan müəyyən metodlara söykənmişdir. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dil insanlar arasında bir ünsiyyət vasitəsidir, şəxsin fikrini başqalarına çatdırmaq üçün verbal bir prosesin əsas açarıdır. Dil fikri ifadə etmirsə, onun heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Dildən istifadə zamanı müxtəlif səslərdən istifadə edilir. Təsadüfi deyil ki, yer üzündə elə bir insan cəmiyyəti yoxdur ki, səsli dildən istifadə etməsinlər. İnsanlar aralarında ünsiyyətə ehtiyac duyduqları kimi

müxtəlif xarici dil öyrənməyə də ehtiyac duyurlar. Məhz bu ehtiyaclardan dil öyrənmə və dilin tədrisi ilə bağlı fərqli-fərqli nəzəriyyələr ortaya atılmış və həmin nəzəriyyələri dəstəkləyən fikir və ideyalar irəli sürülmüşdür, tədqiqatlar aparılmışdır. Bəzi tədqiqatçılar dilin mənimsənilməsində öyrənmənin təsirini vurğuladıqları halda digər bir qismi isə dilin mənimsənilməsi prosesində bioloji faktorların üzərində durur. Məlumdur ki, uşaqların dili başa düşmə (anlama) bacarıqları onların danışma bacarıqlarından əvvəl formalaşır. Dilçilərin fikrincə qavranılan dil həmin dili başa düşmə bacarığı, ifadə olunan dil isə dilin kommunikasiya məqsədilə istifadə etmək bacarığıdır. Diskursiv kompetensiyanın dilin mənimsənilməsilə bağlı irəli sürülən nəzəriyyələrlə birşəbaşa əlaqəsi vardır. Məhz bu səbəbdən dilin mənimsənilməsinə dair bir neçə vacib nəzəriyyəyə toxunmağı lazım bildik.

Dilin mənimsənilməsinin ətraf mühitin təsirindən asılılığı fikrinin əsas müdafiəçisi məşhur amerikalı dilçi alim biheyviyozist (behaviourist) B. F. Skinner olmuşdur. O, hesab edirdi ki, dil ətraf mühitin təsirin altında əlaqələndirmə, təqlid etmə və möhkəmləndirmə yolu ilə mənimsənilir. Bu yanaşmaya əsasən uşaqlar sözləri, səsləri, obyektləri hərəkətlər və hadisələrlə əlaqələndirməklə öyrənir. Onlar həmçinin sözləri, söz birləşmələrini, cümlələri, bəqalarını təqlid etməklə mənimsəyir. Yetkin insanlar uşaqların dili mənimsəməsi prosesinə düzgün nitqi gücləndirməklə təsir edir.

Diskursun yaranması, onun inkişafı uşaqların dili mənimsəməsi ilə eyni sürətdə baş verə bilməz. Lakin ünsiyyət qura bilən istənilən kəsdə diskurs mövcuddur. Dildə yüz minlərlə söz və milyonlarla cümlə mövcuddur. Bütün bunların sadəcə imitasiya yolu ilə öyrənilməsi qeyri-mümkündür. Uşaqlar feillərin düzgün formalarından istifadə etməklə səhvlər yol verə bilər. Bu səhvlər təqliddən irəli gəlir, lakin yetkin insanlar düzgün feil formalarından istifadə edir. Böyüklər uşaqların nitqini dözəltmədikdə belə onlar hətta dil bacarıqlarına yiyələnirlər. Bioloji təsirlərin dilin inkişafında əhəmiyyəti fikrinin əsas müdafiəçisi Noam Çomskidir. O, belə hesab edirdi ki, insan beynində dilin mənimsənilməsini həyata keçirən xüsusi bir orqan var. Bu, uşaqlarda dil bacarıqlarını inkişaf etdirməyə təkan

verən anadangəlmə mexanizm və ya bir prosesin formalaşdırıcı bir orqan. Bu yanaşmaya görə uşaqlar dilin ümumi xüsusiyyətlərini qavranılmasına imkan verən universal qrammatika malikdir. Məhz bu səbəbdən Çomski bu orqanı Universal Qrammatika (Universal Grammar) adlandırmışdır. O, öz nəzəriyyəsinə əsasən İnsanda dil bacarıqlarını mənimsəmək üçün anadangəlmə qabiliyyətin göstərən bəzi fikirlər söyləmişdir. Onun nəzəriyyəsində həmin fikirlər aşağıdakı şəkildə təsnif olunmuşdur.

- Dilin inkişaf mərhələləri uşaqların çoxunda eyni yaşlara təsadüf edir, baxmayaraq ki, bütün uşaqlar dildən fərqli-fərqli mühitlərdə istifadə edir.
- Onlar dil bacarıqlarına tez və əziyyət çəkmədən yiyələnirlər.
- Dilin təsirinə məruz qalmayan kar uşaqlar öz dillərini formalaşdırı bilərlər. Bu dillər müxtəlif situasiyalarda formalaşmalarına baxmayaraq cümlə strukturlarına görə bir-birlərinə bənzəyir.

Bəzi tədqiqatçılar diskursun formalaşdırılması, aşılması prosesində həm psixoloji, həm bioloji, həm də mühit amillərinin eyni dərəcədə əhəmiyyətli olmasını vurğulayan nəzəriyyəni təklif etmişdir. Onlar belə hesab edir ki, insanlar dilin qayda və qanunlarını mənimsəmək üçün anadangəlmə qabiliyyətə malik olduğu kimi, diskursun da formalaşdırılması üçün həmin qabiliyyətlərə malikdirlər. Digər tərəfdən onlar qeyd edir ki, uşaqlar diskurs bacarıqlarını başqaları ilə ünsiyyət zamanı şüuraltı şəkildə, yəni qeyri-iradi olaraq inkişaf etdirirlər.

Dilin mənimsənilməsinə dair müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür. Həmin nəzəriyyələrin fonunda diskursun da formalaşdırılması, inkişafını və aşılması yollarını işıqlandırmaq olar. Buna baxmayaraq dilin mənimsənilməsinə dair müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürülmüş olsa da, onlar bəzi xüsusiyyətlərinə görə psixoloq və linqvistlərin tənqidinə məruz qalmışdır.

İlkin olaraq B. F. Skinnerin ideyaları əsasında formalaşan Biheyviyozist nəzəriyyə Çarlz darvinin Təkamül nəzəriyyəsinin müddəalarına əsaslanır. Bütün davranışlar stimula cavab, yəni reaksiya olaraq formalaşır. İnsanda anadangəlmə dil öyrənmə mexanizmi mövcud deyil. Öyrənmə təqlid etmə yolu ilə baş verə bilər.

Mövcud səhvlərin düzəldiməsi üçün düzgün fədbək (feedback) lazımdır. Bir dil davranış kimi qavranılır. Lakin bu nəzəriyyə N. Çomski tərəfindən tənqid edilmişdir. O, qeyd edirdi ki, dilin mənimsənilməsinə biheyviyrist yanaşma uşaqların valideyinlərinin köməyi olmadan qrammatik səhvlərin öhdəsindən necə gələ bilməsi fikrinin izahını verə bilmir.

N. Çomskinin əsasını qoyduğu universal qrammatika nəzəriyyəsinə görə isə bütün uşaqlarda dili mənimsəmə orqanı mövcuddur. Dil öyrənmə mexanizmi bioloji mexanizmlərdən asılıdır. Uşaqlar dili mənimsəmək üçün nki anadangəlmə proqramlaşdırılmışdır. Hər bir dilin özünün parametr və quruluşu vardır. Bütün insanların beynində dilin mənimsənilməsi prosesini idarə edən dil universaliləri mövcuddur. Bu nəzəriyyə də bəzi alimlərin fikrincə özünü doğrultmamışdır. Belə ki, bu nəzəriyyə birinci dilin mənimsənilməsinə əsaslanır, ikinci dilin mənimsənilməsinə tətbiq edilə bilməz. Bundan başqa azyaşlıların və yetkinlərin öyrənmə yolları müxtəlifdir. Dilin öyrənilməsinə təsir edən sosial faktor və individual fərqlər nəzərə alınmır. Eyni zamanda motivasiya və hədəf dilə olan münasibət bu nəzəriyyədə vurğulanmır.

S. Kraşen ikinci dilin mənimsənilməsilə bağlı bir neçə fərziyyə irəli sürmüşdür.

[44, 265] Həmin fərziyyələrə aşağıdakı kimi sadalaya bilərik:

- Mənimsəmə-öyrənmə nəzəriyyəsinə (The Acquisition-Learning hypothesis) əsasən yetkin insanların ikinci dildə səriştəlik əldə etmələrinin iki yolu var: mənimsəmə (şüuraltı) və öyrənmə (şüurlu).
- Təbii ardıcılıq (The Natual Order Hypothesis) fərziyyəsində qrammatik strukturların mənimsənilməsi müəyyən olunmuş ardıcılıqla baş verir və bu da təbii haldır.
- Monitor fərziyyəsi (The Monitor Hypothesis) ilə Kraşen qeyd edir ki, mənimsəmə ikinci dildəki sözlərin səliss tələffüzünə, öyrənmə isə əldə biliklərə nəzarət etməlidir.
- İnpıt fərziyyəsi (The İnpıt Hypothesis) danışıq bacarığı və dildə səriştəlilik zamanla formalaşdığını göstərən bir fərziyyəzidir.

- Effektiv filter (The Affective Filter Hypothesis) fərziyyəsi dilin mənimsənilməsinə təsir edən daxili və xarici amillərlə bağlıdır. Bu nəzəriyyənin tətbiqi bəzi hallarda tənqid etmişlər. Çünki, dil öyrənmə digər öyrənmə növlərindən tamamilə fərqli bir prosesdir. Kraşen effektiv filter fərziyyəsinin dilin mənimsənilməsinə təsiri və necə fəaliyyət göstərməsini hərtərəfli izah etməmiş və individual fərqləri nəzərə almamışdır.

Koqnitiv nəzəriyyə daxili zehni proseslərə əsaslanır. İkinci dilin mənimsənilməsini şərtləndirən köçürmə, sadələşdirmə, ümumiləşdirmə, yenidən strukturlaşdırmaya önəm verilir. Dilin öyrənilməsi daxili zehni fəaliyyətin nəticəsidir. Öyrənilən yeni biliklər zehni struktura təşkil edilir. Öyrənənlər öz öyrənmə proseslərini planlaşdırır, ona uyğun öyrənir və analiz edir. Səriştəlilik təcrübə yolu ilə inkişaf edir və daha sonra avtomatik xarakter alır. Yeni informasiya qəbul olunduqda zehində mövcud olan əvvəlki biliklər yenilənmiş olur. Dil öyrənmənin effektiv və daimi olması üçün öyrənmə mənalı situasiyalarda baş verməlidir. Lakin bu nəzəriyyə də bəzi xüsusiyyətlərinə görə tənqid olunmuşdur. Belə ki, komplekt idrak bacarıqlarına istinad edilərkən onların daha geniş izahı verilməlidir. Birinci dillə məxsus bəzi xüsusiyyətlərin ikinci dillə köçürülməsinin necə və nə zaman mümkün olması və ya olmaması ilə bağlı suallar da cavabsız qalmışdır.

Xarici dillərin kommunikativ məqsədlə tədrisi və bu məqsəddən irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsi tələbələrin xarici dildə ünsiyyət yaratmaq vərdişi və bacarığının aşılmasına ilə səciyyələndiyinə görə diskursun da formalaşmasına şərait yaranır. Buna görə də öyrənilən dil ünsiyyət vasitəsi olmalı və ondan kommunikativ məqsədlər üçün istifadə edilməlidir. Müasir tələbə öz dünya görüşü və bilikləri həcmində ana və xarici dildə ünsiyyət yaratmağı bacarmalıdır. Bu məqsədlə ən geniş şəkildə istifadə edilən optimal metodlardan və yanaşmalardan biri də "Kommunikativ təlim metodu"dur. Xarici dillərin tədrisinin kommunikativ məqsədi tələbənin şəxsiyyət kimi formalaşmasını əsas götürür. Bu faktor isə həm müəllim, həm də dərslik və dərs vasitələri faktoru ilə sıx bağlıdır. Kommunikativ təlimin həyata keçirilməsində tələbənin eşidib oxuduğunu başa düşmək, öz

düşüncələrini şifahi və yazılı ifadə edə bilmək, tələbə və müəllim arasında danışmaq fəaliyyətinin həyata keçirmək, verilən dil və nitq materialları üzərində işləmək, onları dəyişdirmək və qısaltmaq, genişləndirmək, başqa şəkildə ifadə etmək, dil materiallarının məzmununun necə şərh edilməsinin, şəkillər üzrə müsahibə, film və video materialları müzakirə etmək, bədii əsərləri təhlil etmək və s. dil vərdişləri əsas rol oynayır. Xarici dili tədris edən müəllim İKT bacarıqlarına özü yiyələnməklə yanaşı tələbələrə də müasir avadanlıqlarla işləməyi tələb etməli, dərsi elektron variantda təqdim etməyi bacarmalıdır. Kommunikativ dil təlimindən istifadə zamanı diskursun formalaşdırılmasına və aşılmasına hesablanmış prodaktiv fəaliyyət növləri mütləq reseptiv fəaliyyətlə vəhdət təşkil etməlidir. Vəhdət öz fikrini şifahi ifadə edə bilmək, hər kəsdə özünə əminlik, danışmaq arzu və istəyi yaradır. Təlimin ilk mərhələsindən düzgün dil mühitinə düşən tələbə daim irəliləyişə doğru can atır, lüğət tərkibini zənginləşdirir və müstəqil şəkildə ünsiyyət qurub danışmağa çalışır. Buna görə də sinif mühitində müəllimin düzgün ünsiyyət-İngilis dili mühiti qura bilməsi çox vacibdir. Prodaktiv fəaliyyət zamanı tələbələr aşağıdakı hallarda öz fikirlərini yazılı və şifahi ifadə edə bilmək vərdişlərini qazanırlar:

- Nitqin dioloji və ya monoloji formasından istifadə etməklə;
- Dinlədiyi və ya oxuduğu dialoq və monoloqun məzmununu öz bilik dairəsində ifadə etməklə;
- Gündəlik həyatda rast gəldiyi hər bir hadisəni başa düşüləcək tərzdə şərh etməklə;
- Öyrəndiyi səsləri düzgün tələffüz etməyi, cümlənin səs tonu, səslənməsi, vurğu kimi danışmaq üçün vacib olan elementləri yerli-yerində işlətməklə;
- Haqqında bəhs etdiyi məlumatın əsas məğzini yığcam şəkildə ifadə etməyi, öyrəndiklərini necə deməyi, sadə sual-cavabdan şəxsi mülahizələrini ifadə etməyə keçməyi, eyni bir fikri müxtəlif tərzdə bildirməyi bacarmaqla;

- Eşitdiyi, seçdiyi və bəyəndiyi hər hansı mahnı və ya nəğməni öyrənməyə cəhd etməklə;

Diskursun aşılmasının kommunikativ metodla tədrisində tələbənin nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasına xidmət edən əsas vasitələrdən biri də interaktiv fəaliyyətlərin təşkilidir. Bu, tələbələrin bir-biri ilə danışıq proseslərinin fəallaşmasına yönəldilən əsas metodik üsullardan biridir. Dərstdən kənar zamanlarda da tələbələr dərslər vaxtı əldə etmiş bilik və bacarıqlardan dil vərdişlərindən real kommunikativ məqsədlər üçün istifadə etməyi bacarmalıdırlar. Məsələn, tələbənin dilini öyrəndiyi ölkədə qiyabi səyahət edəndə, xarici qonaqlarla ünsiyyətdə olanda, onlarla elektron şəkildə məktublaşarkən, yarış və müsabiqələrdə iştirak edəndə və s. kimi zamanlarda diskurs formalaşır və xarici dil dərslərində əldə etdikləri biliklər onların köməyinə çata bilər. Diskursun formalaşması və inkişaf etdirilməsində fərqli-fərqli nitq fəaliyyətləri böyük rol oynayır. Bunun üçün tələbələr söhbətə qoşulmaq, fikri təsdiq və ya inkar etmək və ya fikri tamamlamaq üçün çox sayda söz və söz birləşməsi, ifadə bilməlidirlər. Buna görə də lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək lazımdır. Yeni sözlər öyrənərkən həmin sözlərin sinonim və antonimlərini, sözlərin hansı situasiya və kontekstlərdə doğru şəkildə istifadə edildiyini öyrənməli və eləcə də söz yaradıcılığına xüsusi diqqət ayrımalıdır. Şəkillər üzrə aparılan iş də kommunikasiyanın ən münasib formalarından biridir. Dinamik şəkillər çox zaman bir-biri ilə əlaqəli olduğundan hərəkətlərin inkişafı və cavabların məntiqi ardıcılığını tələb edir. Bu da diskursun ardıcılığına və rabitəliliyinə səbə olur. Məzmun daha dolğun və maraqlı alınır. Dərstdə nümayiş etdirilən şəkillər tələbələrin fəallığını artırır, onların rabitəli fikir söyləmələrinə gətirib çıxarır. Tələbələr şəkillər üzrə qoyulmuş suallarla da ünsiyyətə girə bilərlər. Bu zaman rollu oyun şəklində biri sual, digəri isə cavab verir. Kommunikativ təlim zamanı tələbələr üçün lazımi sosial-psixoloji atmosferin yaradılması vacibdir. Tələbə bilməlidir ki, o, danışdığı zaman səhvə yol versə belə ona hörmət edilir, fikirlərilə razılaşılır, zəif və güclü cəhətləri diqqət mərkəzində saxlanılır. Kommunikativ təlim prosesində tələbələr yavaş-yavaş müstəqilliyə

alışır, sərbəst düşüncə fikri söyləməyə can atırlar. Bu zaman müəllim dərslər vaxtı müzakirəyə bir neçə mövzu təklif etməli, verilən situasiyalara dair fikri söyləməyə alışdırmalı, tələbələr sərbəst fikri söylədikləri zaman (səhv etsələr belə) müəllim onlara müdaxilə etməməli, onların tərəfini saxlamalı, axıra qədər onları dinləməyi bacarmalı, tələbələrdə dinləmə bacarığı formalaşdırmalı, dərslər vaxtı tələbənin şəxsiyyətini, fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almalı, ünsiyyətə girərkən qarşılıqlı münasibət yaratmalı, tələbələrin dərslər vaxtı bir-birinə qarşılıqlı hörmət və kömək etmələrinə şərait yaratmalı, kommunikativ təlim prosesində hər hansı bir mövzunun və ya situasiyanın öyrənilməsi zamanı tələbələrin qrup və ya cütlər halında çalışmalarını təşkil etməli, lüğətdən və ya başqa dil tədrisi vasitələrindən istifadəyə icazə verməli, müsbət nəticə göstərənləri müasir üsullarla qiymətləndirməli, sinifdə bütün tədris prosesinə nəzarət etməli, dilin öyrənilməsində tərəf müqabili olmalı, dilin tədrisini stimullaşdırmalı, həm məsləhətçi, həm də nəzarətçi olmalıdır.

Xarici dilin öyrənilməsi tələbədə ünsiyyət və kommunikasiya əlaqələrini genişləndirir, dünyaya yeni baxışın formalaşdırılmasına yeni zəmin yaradır. Müxtəlif xalqların və dövlətlərin ictimai-siyasi, elmi-mədəni və iqtisadi həyatı haqqında biliklərin əldə olunmasına, xarici ölkələrin müxtəlif sahələrdə qazandığı təcrübəni birbaşa öyrənməyə imkan verir. Xarici dilin öyrənilməsi iş və karyera imkanlarının artmasına da şərait yaradır. Göründüyü diskursun təlimində rolunu böyük olan kommunikativ yanaşma xarici\ikinci dil tədrisində yeni qəbul olunmuş bir yanaşmadır. Kommunikativ dil təlimi çoxistiqamətli xüsusiyyətlərini linqvistika, didaktika, fəlsəfə, psixologiya və sosiologiya kimi fərqli-fərqli elm sahələrindən götürür. Ümumilikdə qəbul olunmuşdur ki, kommunikativ dil təlimi bir yanaşmadır, metod deyil. Kommunikativ dil təlimi dil öyrənmənin və dilin tədrisinin nəzəri xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Onlardan bəzilərini aşağıdakı şəkildə bu təlimin anlayışı kimi göstərmək olar:

- Sinif nailiyyətlərində kommunikativ səriştənin bütün komponentləri diqqət mərkəzində olur və onlar qrammatik və linqvistik şərt ilə məhdudlaşmır.

- Dil öyrənmə üsulları tələbələrin praqmatik, autentik, funksional məqsədlər üçün istifadəsini təmin edir.
- Dəqiqlik və səlislik kommunikativ bacarıqların məcburi prinsipləridir. Bəzən dəqiqlik səlisliyə nisbətən daha üstün olur.

Kommunikativ dil təliminin üstünlük təşkil etdiyi siniflərdə diskursun qurulması üçün dildən məhsuldar, anlaşıqlı və təkrarlanmayan mövzularda istifadə etmək lazımdır. Kommunikativ yanaşma qeyri-müəyyən anlayış olub zaman çərçivəsində zəif və güclü qəbul edilərək müxtəlif mənaları özündə ehtiva edə bilər. Zəif tərəf kommunikativ fəaliyyətləri mövcud proqramla inteqrasiya etmək məqsədi güddüyü halda, güclü tərəfdə dil kommunikasiya ilə tələb edilir. Bəzi mütəxəssislər əlavə edir ki, rollu oyunlar, simulyasiyalar, tamaşalar və s. kommunikativ dil təlimini yanaşmasında, diskursun aşılmasında əsas olan çalışmalardan sayılır. Litlvud, Bloomfild, Riçards və s. kimi alimlər kommunikativ dil təliminin bir neçə əsas xüsusiyyətini qabartmışlar ki, həmin xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi sadalaya bilərik:

- Tələbələrin linqvistik forma, məna və funksiyalara ehtiyacı olduğu hiss olunur. Baxmayaraq kommunikativ dil təlimi ilk öncə dilin funksiyalarını, ikinci planda isə formasını istifadə etməyi vacib hesab edir. Təkcə qrammatikani bilmək real ünsiyyətdə fayda vermir. Bununla yanaşı dilin funksiya və formalarını bilmək vacibdir. Litlvud vurğulayaraq bildirirdi ki, kommunikativ dil təliminin əsas xüsusiyyəti-dilin funksional aspektinə dilin struktur aspektindən daha çox diqqət ayrılmalıdır. [39, 76] Kommunikativ dil təlimi təklif edir ki, qrammatik quruluş müxtəlif funksional kateqoriyalara bölünsün. Biz ənənəvi üsuldan imtina etməli və diqqəti daha çox prezentasiyalar şəklində qrammatik qaydaların izahına ayırmalıyıq. Formaya deyil, mənaya əhəmiyyət vermək lazımdır. Məna o zaman əsas olur ki, tələbələr ünsiyyət zamanı qarşı tərəfə ötürülən mesajı düzgün şəkildə idarə edə bilsinlər. Bütün bunlar diskursun qurulması və davam etdirilməsi istiqmətində aparılan proseslərə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir.

- Kommunikativ dil təlimində dəqiqlik və səlislik tamamlayıcı prinsiplərdir. Amma dəqiqlik səlisliyə nisbətən daha əhəmiyyətlidir. Yəni hər hamsı diskursun gedişatında məntiqi ardıcılığın olması mütləqdir.
- Diskursun tədrisində istifadə edilən materiallar tələbələrin dildən autentik, funksional, pragmatik istifadəsini təmin edir. Dərs müddətində tələbələr real həyat hadisələrinə uyğun təbii kommunikasiya ilə təmin edilməlidirlər. Dərs prosesində yalnız təkrarlar və təlim keçmək əsas deyil, həmçinin yaradıcı fəaliyyətlər-rollu oyun, tamaşa, proyekt və s. də təşkil etmək lazımdır. Diskursun aşılması və inkişaf edilməsi zamanı autentik materiallardan istifadə etməsi də önəmlidir. Adətən bu, ana dilində danışan şəxslər tərəfindən baş verir və dilin xüsusiyyətlərini başa düşməyə xidmət edir. Məlumat boşluğu, seçim və əlaqə əsas kommunikativ-diskursiv fəaliyyətlərdən sayılır.
- Qrammatika innovativ yanaşmalarla öyrədilir. Səviyyənin fikirlərinə əsasən kommunikativ bacarıqların inkişafı üçün qrammatik formalarla mənanın vəhdəti olan çalışmalar işlədilməlidir. Tələbələr qrammatikadan ünsiyyət zamanı lazım olduğu qədər və lazım olduğu şəkildə istifadə edirlər.
- Diskursiv səriştə şifahi-danışıq bacarığıyla məhdudlaşmır, eləcə də oxu və yazı bacarıqlarının inkişafını da özündə ehtiva edir. Tələbələr eyni zamanda dörd bacarığın hamısına yiyələnəlidirlər. Diskursu şifahi şəkildə, yəni verbal olaraq qurub və davam etdirə bilmək üçün dinləmə vacibdir. Diskursiv səriştənin tədrisi zamanı tələbələr təkcə müəllimi dinləmir, eyni zamanda dildən sərbəst şəkildə istifadə edir, səhvlər olsa belə zamanla onları düzəltməyə çalışırlar. Bəzən müəllimlər şifahi nitq bacarığı dedikdə sadəcə danışıq nəzərdə tuturlar. Lakin kommunikativ dil təlimi təkcə üzbəüz söhbət demək deyil. Kommunikativ dil yanaşmasının xüsusiyyətləri oxu və yazı bacarıqlarına da eyni şəkildə əhəmiyyət verir. Çünki, ünsiyyət ən azı iki insan arasında baş verir.
- Tələbələr qruplar və ya cütlərlə işləyir. Müəyyən bir mövzu haqqında məlumatı çox olan bildiklərini digərlərilə paylaşır. Bu paylaşım zamanı

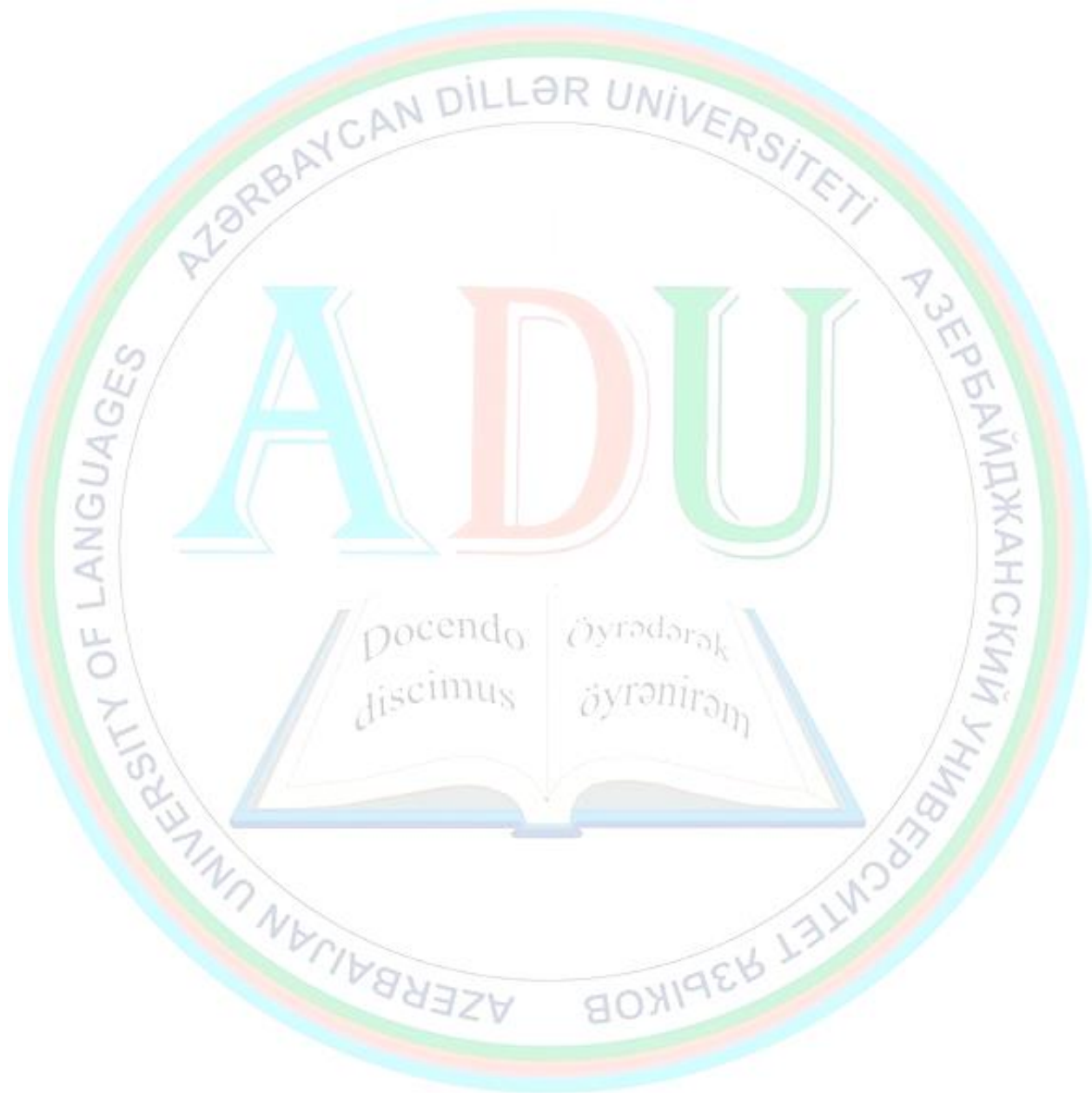
öyrəndikləri dildən istifadə etməyə üstünlük verirlər və buna da cəhd göstərirlər. Qrup və ya cütlərlə iş tələbələrin diskursiv səriştəni inkişaf etdirə bilmələri və ortaya qoyulan problemi həll edə bilmələri üçün yaxşı bir üsuldür.

- Diskursiv kompetensiyanın inkişafında səhvlər təbiidir. Dil öyrənmə prosesində isə səhvlər qaçılmazdır. Tələbələr çalışır ki, daha yaradıcı və lüğət tərkibi zəngin olan cümlələr qura bilsinlər. Daim düzəliş etmək elə də vacib deyil. Yalnız ciddi və böyük səhvlər düzəldilə bilər. Müəllim təmkinlə tələbəni dinləyir, tələbə nitqini bitirdikdən sonra səhvləri düzəldə bilər.
- Qiymətləndirmə axıcılıq və dəqiqlik terminlərinin daxilində icra olunur. Quruluş və lüğət tərkibi haqqında daha çox müşahidəsi olan tələbələr ən yaxşı ünsiyyətçilər deyildir. Müəllim rəsmi qiymətləndirmədən istifadə edə bilər. Müəllim öz tələbələrini qeyri-rəsmi formada məsləhətçi və ortaq əməkdaşlıq şəklində də qiymətləndirə bilər.
- Diskursun gedişatında tələbələrin ana dilinin səsləndirilməsində heç bir rol yoxdur. Xarici dil həm ünsiyyət prosesində, həm də sinfin idarə olunması zamanı istifadə olunur. Müəllim xarici dildən səlis və lazımı qaydada istifadə etməyi bacarmalıdır. O, həmçinin ana dilindən istifadə etməklə ev tapşırığı, sinif işinin istiqamətlərini və test istiqamətlərini təmin edir.
- Müəllim tələbələrin öyrənməsini, dərslərin gedişatını, fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi və kommunikasiya prosesini elə təşkil etməlidir ki, bu, tələbələr üçün səmərəli və rahat olsun. Lakin o özü həmişə tələbələrlə ünsiyyət qurmalı deyil, müstəqil iştirakçı kimi davranaraq tələbələri öz aralarında ünsiyyət qurmağa və bu ünsiyyət zamanı hədəf dildən istifadə etməyə sövq etməlidir. Eyni zamanda müəllim müşahidəçi, tədqiqatçı, məsləhətçi olmalıdır. Dil öyrənən hər kəs öz dillərini təkmilləşdirmək üçün məsuliyyətlə çalışmalıdır. Müəllimin rolu çox əhəmiyyətli olsa da, dərslərin prosesində iştirakı daha az, təxminən iyirmi faiz olmalıdır. Tədris prosesi tələbəyönümlüdür. Başqa sözlə desək, tədris prosesində tələbələrin iştirakı və fəaliyyəti daha çox, təxminən səksən faiz olmalıdır.

Kommunikativ dil təliminin kökləri iyirminci əsrin altmışıncı illərinin sonlarında baş verən dil tədrisi ilə bağlı dəyişikliklərə söykənir. Situativ dil təlimi ingilis dilinin öyrədilməsində əsas yanaşma kimi təqdim edilirdi. Dil əsas strukturların kontekstual situasiyalarda təcrübədən keçirilməsi ilə tədris olunurdu. Bu təlimin əsas xüsusiyyəti aşağıdakı kimi idi. Dil təlimi danışmaq dili ilə öyrədilir, material əvvəlcə, sonra yazılı forma təqdim edilirdi. Hədəf dil sinif dili hesab olunur, yeni dil vahidləri ilə tanış olduqdan sonra situativ praktikadan keçirilirdi. Lüğət seçərkən işlək sözlərə üstünlük verilirdi. Qrammatik materiallar asandan çətinə doğru tədris edilirdi. Oxu və yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün lazım olan leksik və qrammatik baza qurulurdu. Altmışıncı illərin sonunda aydın oldu ki, situativ dil təlimi istifadəyə yararsızdır və dilin real hadisələrlə öyrədilməsi mümkün deyildir. Noam Xomski "Sintaktik Strukturlar" əsərində qeyd edirdi ki, dil nəzəriyyələri dilin fundamental xarakteristikasını göstərməyə qadir deyil, bunun üçün ayrı-ayrı kreativ cümlələr tələb olunur. [29, 187] Digər tərəfdən, Britaniyalı tətbiqi dilşünas alimləri həmin dövrdə dilin kommunikativ və funksional xarakterini başqa bir fundamental dil ölçüsü kimi qiymətləndirirdilər. Onlar dil təlimində kommunikativliyə dəqiq strukturlardan daha çox ehtiyac olduğunu ortaya çıxardılar. Britaniyalı dilçi Uilkins xarici dilin tədrisində sillabusların inkişaf etdirilməsi üçün baza ola biləcək funksional və kommunikativ dil tərifini təqdim etdi. Onun dil təliminə olan töhfəsi kommunikativ ünsürlərin dərin bir analizi idi. O, iki cür məna növü müəyyənləşdirmişdi. Əsas kateqoriyalardan birinə zaman, məkan, kəmiyyət, tezlik daxil idi. İkinci mənaya isə xahişlər, təkliflər, şikayətlər, inkarlar və s. daxil edilmişdi. Kommunikativ dil təlimini funksional dil təlimi də adlandırırlar. Kommunikativ dil təlimi metoddan daha çox dilə bir yanaşmadır. Burada əsas məqsəd kommunikativ səriştə yaratmaq və dilin sərbəstliyinə nail olmaq üçün dörd bacarıq və vərdişin inkişaf etdirilməsi üçün üsullar hazırlamaqdır. Eləcə də kommunikativ səriştəyə malik olan istənilən kəs sərbəst şəkildə diskursiv səriştəyə də yiyələnmiş olur. Diskursiv səriştə özü də kommunikativ səriştənin bir komponenti sayılır, hansı ki, başqa metod və yanaşmalarla müqayisədə daha müfəssəldir. Bu yanaşma həm formasına, həm də

statusuna görə rəngarəngdir. Bəziləri üçün kommunikativ dil təlimi diskursiv səriştənin inkişaf etdirilməsində qrammatika və funksionallığın inteqrasiyasından daha çox şey əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada Litlvud bildirir ki, bu yanaşmanın əsas səciyyəvi cəhəti onun dilin strukturası ilə yanaşı funksional cəhətlərinə də diqqət yetirməkdir.

II FƏSİL

DİL FAKÜLTƏLƏRİNİN YUXARI KURS TƏLƏBƏLƏRİNƏ DİSKURSİV KOMPETENSİYANIN AŞILANMASININ SƏMƏRƏLİ YOLLARI

2.1 Proqram və dərsliklərin təhlili və mövcud vəziyyət

Diskursiv kompetensiya ilə bağlı tədqiqatçılar tərəfindən bir çox araşdırma aparılsa da belə, bütün bunlar eyni adlı səriştənin inkişafı üçün yetərli olmamışdır. Kraşenə görə kommunikativ səriştənin inkişafında diskursiv kompetensiyanın rolu bir çox alim tərəfindən qabardılmışdır, lakin çox az mütəxəssis bu skompetensiyanın mənimsənilmə cəhətini, pedaqoji metod və üsullarını öyrənməyə çalışmışdır. Eləcə də ölkəmizdə demək olar ki, bu mövzuya maraq ya azdır, yada əksər lingvist və pedaqoqların xəbəri yoxdur. Diskursiv kompetensiyanın tələbələrə aşılması ilə bağlı çatışmazlıqlara baxmayaraq, bu sahədə hələ də az da olsa tədqiqatlar davam edir.

Milli təhsil sistemimizə nəzər yetirsək, nəinki bu mövzuya, ümumiyyətlə demək olar xarici dillərin (əsasən də ingilis dili) tədrisində ciddi problemlər mövcuddur. Ümumi bir sistemin olmaması, müxtəlif tədris vəsaitlərindən istifadə, qeyri-peşəkar kadr heyətinin üstünlük təşkil etməsi, dərslər saatlarının az olması və s. Belə bir mühitdə isə diskursiv kompetensiyanın tələbələrə aşılması və yaxud da aşılması yollarının araşdırılması və tələbələr üzərində eksperimentlərin həyata keçirilməsi çox qəliz görünür. Çünki, diskursiv kompetensiyanın tələbələrə aşılması və bu istiqamətdə dərslərin aparılması üçün həmin tələbələrin ən azı orta (intermediate) ingilis dili səviyyəsinin, rahat şəkildə ünsiyyət qurma bacarıqlarına sahib olmaları önəmli məsələdir. Diskursiv kompetensiya dörd dil bacarığının (dinləmə, danışma, oxuma, yazma) tələbələrə öredilməsi anlamına gəlmir. Bu dörd bacarığın hər birinə sahib olan tələbədə diskursiv səriştənin inkişaf

etdirilməsinə çalışmaq deməkdir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda fəaliyyət göstərən ali təhsil ocaqlarının çox az bir qismini çıxmaq şərtilə əksər müəssisələrdə nəinki bir, yuxarı kurs tələbələri belə ingilis dilində ünsiyyət qurma bacarığına sahib deyillər. Diskursiv kompetensiya ilə bağlı eksperiment və dərslərin həyata keçirilməsi üçün mövcud şərait və vəziyyətin əlverişli olması əsas şərtidir. Yuxarı kurs tələbələrinə müvafiq olaraq praktik ingilis dili yox, daha nəzəri ingilis dili biliklərinin artırılması fənləri tədris olunmaqdadır. Pedaqogika, xarici dilin tədrisi metodologiyası, və s. Buna görə də düşünürəm ki, diskursiv kompetensiya və onunla bağlı yeniliklər, dərslər, eksperimentlər yuxarı kurs deyil, aşağı kurs tələbələri üzərində həyata keçirilməlidir. Çünki, diskursiv kompetensiya nəzəri biliklərə əsaslanmır, tam əksinə praktik vərdiş və bacarıqları özündə cəmləyən fəaliyyət növlərinə köklənir. Ya da yuxarı kurslara yeni praktik fənlər keçirilməli və bu səriştənin həmin kurs tələbələrinə aşılması yolları üzərində durulmalıdır. Bundan əlavə ən önəmli məsələlərdən biri də budur ki, hazırda ali təhsil, eləcə də orta məktəb təhsil ocaqlarımızda istifadə edilən dərslər vəsaitləri müasir tələbatı ya ödəmir, ya da onlardan düzgün şəkildə istifadə olunmur. Bunu açıq-aşkar görmək mümkündür. Müşahidələrimə əsasən deyə bilərəm ki, yuxarı kurs tələbələrinin çox az bir qismi maksimum orta (intermediate) ingilis dili səviyyəsindədir. Tələbələrə daha çox nəzəri biliklərin aşılması istiqamətində dərslər keçirilir və dərslərin vəsaitlərinin də əksəriyyəti bu yöndədir. Nəzəri bilikləri yaxşı bilmələrinə baxmayaraq praktik ingilis dilindən əziyyət çəkən tələbələrin sayı həddindən artıq çoxdur. Tam əksinə, ixtisasların fərqi görə praktik biliklərə əsaslanan fənlər də müvafiq sayda olmalıdır. Auentik materiallar demək olar ki, çox azdır. Əsasən aşağı kurslarda bu tip dərslər vəsaitlərindən istifadə edilir. Bu vəsait və materiallar əslində xarici ingilis dilli ölkələrin nəşriyyatları tərəfindən yazılsa da, bizim respublikaya əsasən İran dan gətirilir. Bu tip kitab və dərslərin əksəriyyət biznes məqsədi daşıyır və onların pedaqoji və yaxud da tədris məqsədi azdır. Daha çox English File, Cutting Edge, Speak Out, Headway, Interchange kimi kurs, R. Murphy, B. S. Azar və s. qrammatika kitabları ilə yanaşı fərqli-fərqli dərslər vəsaitləri üstünlük təşkil edir.

Dünya praktikasına nəzər yetirsək bəzi ölkələr bu kitablardan deyil, öz milli və mədəni dəyərləri ilə birlikdə ingilis dili və həmçinin ingilis xalqının, ingilis dilli ölkələrin mədəni dəyərlərini özündə əks etdirən dərs vəsaitlərindən istifadə edirlər. Yəni, öz insanlarını, cəmiyyətini, tələbələrinin və şagirdlərinin dünya görüşünü, psixologiya və düşüncələrini nəzərə alaraq dərs vəsaitləri hazırlanır və onlar da tədris olunur. Belə olan halda şüur-altı da olsa diskursiv kompetensiyanın tələbələrdə formalaşması üçün müxtəlif yazılı və şifahi tapşırıqlar, mətnlər işlənir, fəaliyyət növləri həyata keçirilir.

Hal-hazırda orta məktəblərdə tətbiq olunan kurikulum sistemi ölkəmizin bir çox müəllim və təhsil müəssisələrinin pedaqoji kadrları tərəfindən yanlış qəbul edilmiş və yanlış şəkildə də tətbiq olunmaqdadır. Çünki, bu, bir konseptual sənəddir və ümumi götürəndə tədris illəri ərzində bütün proqramları özündə ehtiva edən geniş, ümumi bir proqramdır. Lakin, yeni tədris vəsaitlərində bunlar, eləcə də milli-mədəni kimliyimiz, psixoloji amillər, tələbə və şagirdlərin dünyagörüşü və s. nəzərə alınmadan nüsxələmək (copy-paste) üsulundan istifadə etməklə kitablar yazılır, satışa çıxarılır və tədris olunur.

Göründüyü kimi, xarici dillərin proqramında yeniliklər olmalı, dərs vəsaitləri yenidən işlənməlidir. Dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında isə xarici mütəxəssislərlə birgə fəaliyyət göstərmək lazımdır. Ali təhsil müəssisələrində hazırlıq (foundation) proqramı fəaliyyət göstərməli, aşağı kurslarda intensiv şəkildə dörd dil bacarığına əsaslanan praktik ingilis dili dərsləri keçirilməli, qeyri-ixtisas fənləri proqramdan çıxarılmalıdır. Nəzəri biliklərə əsaslanan fənlər isə yuxarı kurslarda tədris olunmalıdır.

Əsas məsələ aşağı kurslarda bünövrənin möhkəm və dayanıqlı qoyulmasıdır. Dörd dil bacarığı normal və kifayət qədər yetərli olan tələbə üçün diskursiv kompetensiyanı inkişaf etdirmək, onu təkmilləşdirmək üçün müxtəlif yol və üsulların tətbiqi elə də çətin olmayacaq. Nəinki diskursiv kompetensiya, onunla bağlı linqvistik, strateji və sosio-linqvistik kompetensiya kimi kommunikativ səriştənin digər komponentləri də inkişaf edəcəkdir.

2.2 Təklif edilən səmərəli tədris yolları və tərtib olunan çalışmalar sistemi

Diskursiv səriştə kommunikativ kompetensiyanın vacib dörd komponentindən biri sayılır. Diskursiv kompetensiyanın yuxarı kurs tələbələrinə tədrisi zamanı ortaya müxtəlif problem və çətinliklər çıxır ki, bunlar da əsasən metodoloji və pedaqoji amillərdən irəli gəlir. Adından da görüldüyü kimi diskursiv səriştənin əsas mahiyyəti dörd dil bacarığının vəhdətindən istifadə edərək qarşı tərəflə ünsiyyət qurma bacarığının həm kommunikativ-funksional, həm də linqvistik-qrammatik cəhətdən düzgün şəkildə formalaşdırmaq, ünsiyyət qurmaq, diskursu uzatmaq, söhbətləşmək və söhbəti davam etdirə bilməkdir. Təbii ki, bütün bunlar anıdan və yaxud da qısa bir zamanda formalaşmır. Sınıf mühitində fərqli-fərqli fəaliyyət və çalışma növlərinin həyata keçirilməsi, dil bacarıqları və vərdişlərinin inkişafı, onların daha da təkmilləşdirilməsi, dil tədrisi materiallarının istifadəsi, sınıf daxili kommunikasiya problemlərinin həlli yollarının tətbiqi diskursun formalaşdırılması və aşılması istiqamətindən nəzərə alınan əsas məsələlərdən sayılır. Müşahidələrimiz nəticəsində ortaya çıxarmış olduğumuz problemləri iki hissəyə bölə bilərik. Hər bir problemin həlli üçün düzgün metod, strategiya və fəaliyyət-çalışma sistemi seçilməlidir. Bu da tələbələrə diskursiv kompetensiyanı mənimsənilməsini daha da asanlaşdıracaqdır. İlk olaraq fərdi problemlər üzərində dayanmaq istərdik. Fərdi problemlər deyəndə dil öyrənən kəsin individual olaraq özüylə əlaqədar olan, xarici mühitlə heç bir əlaqəsi olmayan problemlər nəzərə alınır. İnsanın özü, iradəsi və hissləri ilə əlaqədar çox sayda elmi mübahisə və müzakirələr olmuşdur. Bu problemlər ingilis dilinin tədrisi zamanı əsas maneələrdən hesab olunur. Yuxarı kurs tələbələrinin dərslərində müşahidə etdiyimiz həmin problemləri aşağıdakı şəkildə sadalaya bilərik:

- Ana dilindən istifadə: Ana dili və yaxud da birinci dil diskursiv səriştəni inkişaf etdirməsində tələbənin qarşısına çıxan ən təsirli factor sayılır. Əgər müəllim hər hansı bir həlli yolunu araşdırıb tətbiq etmirsə, o zamana

tələbələrin ana dilindən istifadəsi bu səriştə növünün tədrisində bir problem olaraq qalacaq.

- Linqvistik-qrammatik problem: İngilis dilində düzgün ünsiyyət qura bilmək üçün kommunikativ səriştə önəmli factor sayılsa da, linqvistik kompetensiyanın da öz əhəmiyyəti az deyildir. Qrammatik qaydaların doğru şəkildə istifadəsi həm də diskursiv səriştənin iki komponenti koheziya və koherensiyanın vəhdəti fonunda istifadəsi anlamına gəlir. Qrammatika sözlərin dəyişməsi və onların cümlədə birləşməsi qaydalarının məcmusudur. Yəni, istənilən diskurs zamanı düzgün zaman formalarının işlədilməsi, həmin zaman formalarına uyğun zaman zərflərinin istifadəsi, sual və inkar cümlələrinin qurulması, tabeli, tabelsiz mürəkkəb cümlələrin düzgün şəkildə istifadə edilməsi və s. kimi qrammatik qaydalara riayət edilməsi qarşılıqlı şəkildə ünsiyyətimizin daha da effektiv olmasını şərtləndirən amillərdəndir. Kraşen qeyd edir ki, dilin mənimsənilməsi qrammatik qaydaların şüurlu şəkildə istifadəsini tələb etmir. Qrammatikanın mənimsənilməsi hədəf dillə qarşılıqlı əlaqə fonunda baş verir.
- Şəxsiyyət problem: İntrovert (özünə qapanan) tipli öyrənən insanlar daha az sürətlə inkişaf edir və dil öyrəndikəri zaman da ünsiyyət qurma bacarıqları da paralel olaraq aşağı səviyyədə olur. Ekstrovert (ünsiyyətçi) tipli insanlar səhv edəcəklərini anlayır, bunu təbii qəbul edir, məhz buna görə də heç bir narahatlıq hissi keçirmir, daha çox risk edir və beləliklə yüksək təcrübə qazanaraq dilə və eləcə də diskursiv kompetensiyaya yiyələnmiş olurlar. İnsan özünü dərk etməli, özünü bir şəxsiyyət olduğunu anlamalıdır.
- Motivasiya: İntrensik-daxili motivasiya dil öyrənilməsində, eləcə də diskursiv səriştənin inkişaf etdirilməsində nailiyyət və nəticə ilə çox əlaqəlidir. Aydın ki, dili zövqlə, həvəs və istəklə öyrənənlər digərlərinə nisbətən daha çox uğur qazanır. İnsan beyni və orqanizmi elə bir sistemdir ki, beyin hüceyrələrimiz istənilən faydalı informasiyanı qəbul edib yadda saxlamaq üçün psixoloji və emosional cəhətdən bizim rahat, sakit və

həvəsli olmağımızı istəyir. Əsəbi, stresli, kədərli şəkildə öyrənmə və mənimsəmə daha çox uöursuzluqla nəticələnir.

- Danışqda tərəddüd etmə: “Danış və danış”, bu məsələni aydınlaşdırmaq üçün əsas qaydamız sayılır. Yəni səhv də olsa, düz də olsa tərəddüd etmədən danışmaq lazımdır. Heç vaxt təslimiyyət göstərmək lazım deyil. Məhz diskursun yaranması üçün də danışmaq və söhbət qurmaq lazımdır. İstənilən şəxsin dili mənimsəməsi üçün həmin dildə mütləq ünsiyyət qurması vacibdir. Məhz diskurs da ünsiyyət zamanı formalaşır ki, nə qədər çox ünsiyyətdə olsa, o qədər çox diskurs formalaşmış olar. Yəni, diskurs zamanı tələbələr artıq şüurlu şəkildə və şüuraltı söhbəti tənzimləməyə, uzatmağa, davam etməyə və sonlandırmağa çalışır. Ünsiyyət zamanı diskurs qura bilməyən tələbələr əksərən ünsiyyətdən qaçan kəslər olmuşdur. Belə bir nəticəyə gəlirik ki, diskursun formalaşması üçün ünsiyyətin olması şərtidir. Müasir dövrümüzdə social şəbəkələrdən geniş şəkildə istifadə edən şəxslər bəzən qarşılıqlı şəkildə üz-üzə ünsiyyət-diskurs qura bilmirlər. Bunun da əsas səbəbi həmin insanların uzaqdan uzağa ünsiyyət qurma istək və vərdişlərinin olmasıdır. Bu tendensiyaya aludə olan tələbələrımız real diskursdan çəkinir, utanır və nəinki ünsiyyət qurma bacarığından kənardan qalır, eləcə də ingilis dilində söz və səsləri səhv tələffüz etmə vərdişlərini formalaşdırırlar.
- İdraki-əqli: Ümumiyyətlə belə ehtimal olunur ki, yüksək idrak bacarığına malik insanlar daha sürətlə dilə yiyələnir və daha tez bir zamanda inkişaf edirlər. Bəzi dilçilər dil öyrənməni fitri istedadla əlaqələndirərək xüsusi bacarığı olanların daha yaxşı öyrəndiyini iddia edirlər. Məhz bu nöqtəyindən nəzərdən məsələyə yanaşsaq bu tip tələbələrımızdə, yəni, zehni qabiliyyətlərinin daha güclü olduğu tələbələrə ünsiyyət qurma bacarığının, diskursiv kompetensiyanın daha yaxşı inkişaf etdiyini söyləyə bilərik.
- Səhvlərdən çəkinmə: Bəzən insan səhv etməkdən, başqalarının yanında gülünc duruma düşəcəyindən narahat olur, qorxur və danışmaqdan, yaxud da risk etməkdən çəkinir. Bu da onların dili daha tez mənimsəməsinə böyük bir

maneə olaraq qalır. Çünki, dil vərdiş halında mənimsənilir. Ünsiyyəti vərdiş halına gətirmək lazımdır.

- Mühitin təsiri: Demək olar xarici dilin tədrisi zamanı istənilən dil bacarığı və vərdişinin formalaşdırılmasında əsas problem və çətinliklərdən biri də elə xarici dil mühitinin olmamasıdır. Buna görə də bu problemin həlli üçün müəllimlər sinif daxilində elə bir mühit formaşdırmalıdırlar ki, tələbələr həmin mühitdən lazımi şəkildə faydalanıb diskursiv kompetensiyanı inkişaf etdirə bilsinlər. Qeyd etmək lazımdır ki, diskursiv kompetensiya ilə əlaqəli araşdırmalar məhdud saydadır və bununla bağlı bu səriştənin artırılması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində həlli yolları kifayət deyildir. Bununla yanaşı dərs vəsaitləri və materiallarına da nəzər salsaq eyni adlı problem və onun araşdırılmasının yüksək əhmiyyət kəsb etdiyini görmüş olarıq. Aydınır ki, sinif mühitində, hətta sinifdən kənar həyata keçirilən fəaliyyət növləri, çalışmalar, tapşırıqlar mövzu və mövcud problemlərə uyğun olmalı, problem və çətinliklərin həlli istiqamətində məqsəd daşmalıdır. Həmin fəaliyyət və çalışma növləri hər zaman təlim-tədris prosesinin təkmilləşdirilməsinə, daha da inkişaf etdirilməsinə yönəlməli, tələbələrin müstəqil şəkildə fəaliyyətlərinin xüsusi şəkildə təşkil edilməsinə əsaslanmalıdır. Belə bir nəticəyə gəlirik ki, həmin fəaliyyət, çalışma və tapşırıq növləri konkret məqsədə çatmaq üçün bir vasitəyə çevrilmiş olur.

Müşahidə etdiyimiz digər əsas problemləri kənar təsirlər deyə adlandırma bilərik. Bu faktorlar da diskursun formalaşdırılması və diskursiv səriştənin inkişaf etdirilməsində özünü göstərən əsas amillərdən sayılır. İkinci dilin mənimsənilməsi prosesində həmin faktorlar affektiv faktorlar adlandırılır.

Diskursiv kompetensiya kommunikativ səriştənin əsas komponentlərindən biri olduğu üçün sadaladığımız problem və həlli yolları elə kommunikasiyanı aşılamaq məqsədi də güdür. Yəni, diskurs da ünsiyyətin bir tərkib hissəsidir, tələbə ünsiyyət qura bildikcə, diskurs da formalaşır və bütün bunlar həm iradi, həm də qeyri-iradi inkişaf edir. Buna görə də dərs vəsaitlərində tədris olunan çalışmalar

müxtəlif yönümlü (qrammatik, leksik) və müxtəlif mənbəli (video filmlər, audio mətnlər, mətnlər, autentik mətnlər və s.) olmalıdır.

Bunlarla yanaşı müəllimin həm pedaqoji, həm də metodoloji cəhətdən ustalığı da ön planda olmalıdır. Müəllimin kiçik bir səhvi belə əks nəticəyə səbəb ola bilər. Tələbələr arasında kommunikasiya deyil, tam əksinə diskommunikasiya yarana bilər. Bu da diskursun formalaşmasının qarşısını almış olacaq. İstifadə edilən mövzular müasir, cəlbedici, mövcud problemlərlə əlaqəli, tələbələrin maraq və tələbatı dairəsində, fərqli və rəngarəng olmalıdır. Buna görə də tələbələrdə ilk öncə ünsiyyəti formalaşdırmaq, daha sonra isə diskursiv kompetensiyanın aşılması istiqamətində addımlar aparılmalıdır. Bütün bu proseslər tələbələrin fəaliyyətini istiqamətləndirir, stimullaşdırır, eləcə də təlim-tədris səviyyəsinin inkişafına və daha da uğurlu nəticələrin əldə olunmasına səbəb olur.

Diskursiv səriştənin tələbələrə aşılması yolları təlim-tədris prosesinin müasir araşdırma və tədqiqatlar nəticəsində ortaya çıxan nəzəriyyələrlə müqayisə edilir, tapşırıqlar əsasən bu istiqamətdə həyata keçirilir, təhlil edilir. Dərs proseslərində sual-cavab, müsahibə zamanı müşahidə və qeydlər aparılır. Çalışmaların əsas mahiyyəti onlardan xarici dildə təbii ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək üçün şərait yaratmaqdır. Buna görə də sinifdə ilk öncə kommunikativ mühiti formalaşdırmaq, daha sonra isə diskursla bağlı fəaliyyət və tapşırıqlardan istifadə etmək lazımdır.

Mövcud tədris proqramına uyğun olaraq müxtəlif strategiya və metodlardan yararlanmaq olar. Burada müəllim müstəqildir. Əsas məsələ ondan ibarətdir ki, diskurs formalaşsın, diskurs davam etdirilsin, diskursiv səriştə istiqamətində çalışma və fəaliyyət növləri icra edilsin. Diskursiv səriştənin formalaşdırılması və tələbələrə aşılması istiqamətində aparılan çalışmaların təsnifatı və əsas vəzifəsi aşağıdakı şəkildədir:

- Funksional dili anlamaq, eyni şəkildə ünsiyyət qurmağı bacarmaq
- Sosio-mədəni mühiti dərk etmək, hansı kontekstdə necə və nə vaxt ünsiyyət qura biləcəyini bacarmaq

- Müxtəlif tərkibli söz birləşmələrində istifadə etmək, həmin söz birləşmələrindən yararlanaraq cümlələr qurmaq, diskurs yaratmaq
- Cümlə, cümlə strukturlarını, söz sırasını düzgün anlamaq, müxtəlif zamanlardan istifadə edərək rəsmi, qeyri rəsmi şəkildə kontekstə uyğun olaraq düzgün cümlələr qurmaq və qarşı tərəfin qurduğu diskursu anlamaq, həmin mövzuda söhbətə davam edə bilmək
- Müxtəlif cümlə növlərindən (sadə, mürəkkəb, sual cümlələri, əmr, xahiş, inkar, qısa replika tipli cümlələr, nida və s.) istifadə edə bilmək
- Mövcud vəziyyət və konteksti, eləcə də tələbələrin maraq dairəsini nəzərə alaraq yuxarı kurs tələbələri üçün maraqlı və müasir və tələbəyönümlü strategiyalar seçib onlardan yararlanmaq, mahnı, teatr-tamaşa, rollu oyunlar, debatlar və s. təşkil etmək
- Fərqli mətn növlərindən istifadə edərək yeni və müxtəlif janrlarda mətnlər qurmaq, diskurs yaratmaq, onları bir-birlərilə həm linqvistik-koheziya, həm də məntiqi-koherensiya şəkildə əlaqələndirmək
- Diskursiv kompetensiyaya uyğun olaraq ardıcıl və məntiqi şəkildə dil funksiyaları və ingilis dilindəki ifadə, idiom və frazeoloji birləşmələri cari kontekstdəki mənalara görə anlamaq, söhbətin məntiqi ardıcılığını nəzərə alaraq müvafiq addımlar atmaq, söhbətə uyğun olaraq fərqli səs tonlarından, stres, vurğu və intonasiya, bədən dili, jest və mimikalardan düzgün şəkildə istifadə etməyi bacarmaq

Diskursiv kompetensiyanın tələbələrə aşılması istiqamətində keçirilən dərslərdə ilkin olaraq müvafiq mövzu seçilir, tələbələrə təqdim edilir. Daha sonrakı mərhələ diskurs formalaşdırma bacarığı adlanır. Bu mərhələdə müəllim özü model sayılır, tələbələrə necə davranmaq və nə etməyin olduğunu öyrədir.

Növbəti mərhələdə isə diskursun müştərək, yəni tələbələr tərəfindən qurulması adlanır. Tələbələr qrup və ya cütlər şəklində işləyir. Çünki, diskursun formalaşması üçün ən az iki nəfər lazımdır. Tələbələrin sayı isə müvafiq çalışma və fəaliyyət növlərinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilir. Sonrakı müstəvidə müstəqil

diskursun qurulması və tələbələrin individual olaraq tapşırıqları etməkdən ibarətdir. Beləcə, diskurs formalaşdırılır, qrup və ya cütlərlə çalışma və fəaliyyət növləri icra edilir, diskurs davam etdirilir, uzadılır və sonlandırılır.

Müşahidələrimiz göstərir ki, tələbələrə diskursiv kompetensiyanın aşılması üçün onlar fəaliyyət və tapşırıqlara daha çox ehtiyac duyurlar. Müşahidələr, sual-cavablar, müsahibələr və tapşırıqlar tələbələr üçün çox vacibdir. Sınıfdə baş verən proses zamanı müəllim və tələbələr arasında baş verən diskurs tələbələrin bilik və bacarıqlarından asılı olaraq fərqli şəkildə ola bilər. Diskursiv kompetensiyanın inkişafına təsir edən faktorlardan biri də düzgün vaxt bölgüsüdür. Vaxtı düzgün bölüşdürə bilmək üçün tələbələrin sayını, fəaliyyət növlərini, mövzu və tapşırıqların çətinlik dərəcəsini və s. nəzərə almaq lazımdır.

Ümumiyyətlə diskursiv kompetensiyanın formalaşdırılması və tələbələrə aşılması istiqamətində bir sıra strategiyalardan istifadə etmək faydalıdır. Bu strategiyaların həyata keçirilməsi müddəti isə mövcud proqram və sillabusa uyğun olmalıdır. Həmin strategiyalardan bəzilərini aşağıdakı şəkildə misal çəkə bilərik:

- Mətnləri yüksək səslə oxumaq, təkrar etmək
- Əyani və autentik vəsaitlərdən istifadə etmək
- Qısa sözlərdən istifadə edərək yavaş sürətlə oxumaq, danışmaq
- Yavaş-yavaş tempi artıraraq uzun cümlələrdən istifadə edərək danışmaq sürətini artırmaq
- Deyilən, eşidilən ifadə və cümlələrin mənasını dərk etmək, onlara uyğun olaraq kontekst daxili reaksiya vermək
- Mümkün olduğu qədər jest və mimikalardan istifadə etmək
- Edilmiş səhvlərə normal yanaşmaq, səhv etməkdən çəkinməmək
- Səsli qısa dialoq və mətnlərdən istifadə edərək eşitdiklərini olduğu kimi təkrarlamaq

Bunlarla yanaşı daha çox strategiyalar göstərmək olar. Bütün bunları müntəzəm şəkildə vərdiş halına gətirdiyimiz zaman nitq daha da sürətlənir, sözlər və cümlələr uzanır, ünsiyyət formalaşır, ünsiyyətin fonunda diskurs yaranır, diskurs uzanır və

davam edir. Yuxarı kurs tələbələri diskursu kontekstlərdə formalaşdırır, sərbəst şəkildə danışır, ünsiyyət qurur, uğurlu manevrlər edə bilir. Konkret tapşırıq və fəaliyyət növlərini göstərməzdən əvvəl diskursun formalaşmasına zəmin yaradacaq bəzi amilləri göstərməyi məqsədə uyğun hesab edirik:

- Tələbəyönümlü sinif mühitinin yaradılması və müəllimin bacardığı qədər az danışması. Yəni, burada əsas məsələ müəllimin tələbələrə danışmaq, ünsiyyət qurmaq və diskursun formalaşdırmaq imkanını verməsidir. Təlimatları vermək, tələbələri müşahidə etmək, onların inkişaf prosesini qiymətləndirmək, fəidbək (feedback) vermək müəllimin əsas vəzifəsidir. Sadəcə cütlərlə və ya qrup şəklində bütün tələbələrin fəaliyyətdə olmasına, aktiv olmasına şərait yaratmaq lazımdır. Daha doğrusu, müəllim sinif mühitində ingilis dilli bir atmosfer yaratmaq və tələbələrin bir-birilərlə təbii şəkildə ünsiyyət qurmalarına kömək etməyə çalışır. Bu zaman utanaraq danışmaq istəməyən tələbələr, yəni az fəal olanlar da prosesə cəlb edilir. Müəllimdən asılı olan tələbələr də müstəqil şəkildə fəaliyyət yürütməyə başlayır.
- Dərsi daha da maraqlı və rəngarəng etmək. Hər zaman eyni və monoton dərs mühitinin olması, eyni tipli mövzular, fəaliyyət və çalışma növləri tələbələrin dərsdən bezməsinə, dərsin onlar üçün zamanla maraqsızlaşmasına səbəb olur. Bunun nəticəsində də tələbələr motivasiyadan düşür və tədris prosesinin sonunda alınan nəticə müvəffəqiyyətsiz olur. Bütün bunların baş verməməsi üçün də müəllim hər zaman tələbələrini yaxşı tanımalı, onların maraq dairəsini bilməli və dərsləri monoton yox, fərqli şəkildə, rəngarəng təşkil etməlidir.

Ümumiyyətlə diskursiv mühitin formalaşdırılması və tələbələrə aşılınması üçün müəllimlərin dərsdəki rollarını aşağıdakı kimi sadalaya bilərik:

- Tələbələrini tanımaq
- Dil öyrənmə mühitini formalaşdırmaq

- Yüksək səviyyəli dil dərsləri-planı tərtib etmək
- Dərsi tələbələrin ehtiyacı istiqamətində təşkil etmək
- Tələbələrin inkişaf prosesini müşahidə etmək və qiymətləndirmək
- Tələbələrlə müntəzəm əməkdaşlıq etmək

İngilis dilinin tədrisi prosesində, kommunikativ yanaşma bir qayda olaraq, öyrənilən dilin dərk edilməsi baxımından kommunikativ oyunlarla da tətbiq edilir. Bu baxımdan kommunikativ oyunların başlıca məqsədi, qarşıya qoyulmuş kommunikativ tapşırığın və ya problemin həlli prosesində xarici dildə münasibətə, danışığa nail olmaqdır. Bu oyunlar təbii şəkildə yaranmış prosesdə, rəngarəng əyani vəsaitlərdən, dil materiallarından, danışıq situasiyalarından geniş şəkildə istifadə etməyə imkan yaradır. Metodik nöqtəyi nəzərdən, kommunikativ oyunlar, təlim dili kommunikasiyası fəaliyyətini özündə birləşdirən tapşırıqlarını əhatə edir. Kommunikativ tapşırıq, oyunçular arasında qarşılıqlı danışıq prosesində yaranmış fikir və informasiya mübadiləsi olduğundan diskursiv kompetensiyanın tələbələrə aşılması üçün də əhəmiyyətli hesab edilir. Müasir təlim metodikasının tədris prosesində geniş şəkildə tətbiqi tələbələrin təlim edilən diskursiv səriştənin qavranılmasında, dərk edilməsində oyunlar vasitəsilə qrup və cütlərlə işləməyə imkan yaradır. Tələbələrin əldə etdikləri məlumatı həm fərdi, həm də qrup halında müzakirə edərək, xarici dildə ifadə etmələri, şifahi nitqin, düşünmənin, dərk etmənin və eyni zamanda yadda saxlamanın inkişafına təkan verir. Hər bir tələbə həm düşünür, həm də düşündürür. Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq, təlim və tədris prosesində müasir, o cümlədən interaktiv təlim metodları və yeni informasiya texnologiyasının tətbiqi ilə tədrisin səmərəlilik və keyfiyyətinin yüksəldilməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan qruplarla və cütlərlə iş diskursiv kompetensiyanın aşılmasında çox əhəmiyyətlidir. Müəllim dərsi elə qurmalıdır ki, tələbələr qrupda işləmənin üstünlüyünü başa düşsünlər və məqsədyönlü dərk etsinlər. Qruplarla işin müvəffəqiyyətli olması üçün bu səriştəni inkişaf etdirən dərs qurmaq lazımdır. Tələbələr sərbəst işləyir, mövzu ətrafında diskurs formalaşdırırlar, həmin diskurs daxilində, kontekstə uyğun olaraq öz

mülahizələrini qeyd edirlər; Sonra bu mülahizələr cütlər, kiçik qruplar və böyük qruplarda müzakirə olunur. Kiçik qruplarda işləyən tələbələr ümumi bir fikrə gəlməyə çalışırlar, həmin fikir yekun olaraq ümumi müzakirəyə təqdim edilməli və əsaslandırılmalıdır.

Qruplarla işin düzgün təşkili müəllimin qarşıya qoyduğu məqsədə çatmasına tam şərait yaradır. Belə fəaliyyətin qrup prosesinə tam uyğun olduğu müəyyənləşdirilməlidir. Elə tapşırıqlar var ki, qrup işinə uyğun deyil, cütlərin işinə çox münasibdir. Müşahidə və araşdırmalarımıza əsasən qruplarla işin təşkili mərhələsi aşağıdakı kimi göstərmək məqsədə uyğun olardı:

- Müəllim qısa müddətə tam şəkildə fəaliyyətin məqsədini və alınacaq nəticənin məzmununu tələbələrə başa salmalı.
- Hər bir qrup üzvünün rolunu izah etməli.
- Sinfi qruplara bölməli.
- Təqdimat verib rolları müəyyənləşdirməli. Hər bir tələbənin təlimatları başa düşdüyünə əmin olmaq üçün onlardan təlimatı təkrar etmələrini xahiş etməli.
- Vaxtı müəyyənləşdirməli.
- Fəaliyyətlər sona çatdığı zaman vaxtın bitdiyini elan etməli .
- Müəllimin müdaxiləsi olmadan tələbələrə fəaliyyətin nəticələrini müzakirə etməyə imkan yaratmalı. Bu zaman yeni qruplardan da istifadə etmək olar və ya bütün sinfi müzakirəyə qoşmaq mümkündür.
- Son mərhələdə şagirdlərin biliyini qiymətləndirməli, feedback verməli.

Qruplarla iş zamanı tələbələrə yaradıcılıq imkanlarını üzə çıxarmaq üçün sərbəst davranışa icazə verilir. Qorxu hissi, inamsızlıq, zəif-güclü şagird anlayışları ikinci plana keçir. Həm tələbələr həm də müəllim sərbəstləşir. Aşağıda diskursiv kompetensiyanın tələbələrə aşılması üçün təklif və eksperiment zamanı həyata keçirdiyimiz bir neçə fəaliyyət növlərini təqdim edirik:

Class Survey

Sınıf araşdırmaları adətən çox maraqlı və əyləncəli olur. Əsasən proqram və kursun əvvəllərində daha effektiv şəkildə prosesə təsir edir. Həmçinin tələbələrə

onu aşlayır ki, sinif fəaliyyəti yalnız dərstdə parta arxasında oturmaq, yazmaq və müəllimə qulaq asmaqdan ibarət deyil. Araşdırmaya əsasən sorğu sualları hazırlamaq, eləcə də sorğunun həyata keçirildiyi zaman müəyyən plana uyğun hərəkət etmək lazımdır. Suallar sinfə və tələbələrin öz istək və maraq dairəsinə uyğun şəkildə hazırlanmalıdır. Tələbələr eyni bir mövzuyla bağlı məlumat toplayır, araşdırdıqları mövzuyla əlaqəli bir-birilərinə sual verir və eyni zamanda aralarında diskurs formalaşdırmış olurlar. Bu, həm də tələbələrin özlərinə inam hissənin artmasına və mövzu üzrə biliklərinin təkmilləşməsinə səbəb olur. Sorğu əsasən sinifdə tələbələrin özləri tərəfindən həyata keçirilir. Suallar nə qədər maraqlı, əhatə dairəsi geniş olsa, o qədər də diskursun uzanmasına təsir edir.

Fəaliyyətin müddəti: Sorğunun və eləcə də suallar nəticəsində yaranan diskursun müddəti araşdırma zamanı toplanmış məlumatların həcmindən və hazırlanmış suallardan daha çox asılıdır. Lakin əsas məsələ diskursun formalaşması və nə qədər uzun müddətə baş tutacağıdır. Diskursun müddətinin uzun olması məhsuldarlığın göstəricisi sayılır.

İstifadə ediləcək material və vəsaitlər: Mövzu əsasən müəllimin özü tərəfindən seçilir. Lakin tələbələrin maraq dairəsi mütləq nəzərə alınmalıdır. Tələbələr müxtəlif informasiya vasitələrindən istifadə edə bilirlər. İnternet saytları, jurnal və elmi məqalələr, qəzetlər, ensiklopedik kitablar və s. buna aid edə bilərik.

Prosedura: Müəllim tərəfindən tələbələrin maraq dairəsi, onların dünyagörüşü və ingilis dili biliyi səviyyəsini nəzər alaraq müəyyən bir mövzu seçilir. Həmin mövzu tələbələrə qabaqcadan verilir, mövzunu araşdırmaq onlara tapşırılır. Bu müddət ərzində mövzuya uyğun olaraq tələbələrin lüğət ehtiyatı yoxlanılır, inkişaf etdirilir. Növbəti dərstdə isə cü və qruplar halında tələbələr bir-birinə sual verir, mövzu açılır, söhbət qurulur və diskurs formalaşmış olur. Müəllim çalışmalıdır ki, tələbələr bacardıqları qədər diskursu inkişaf etdirib davam etdirlərsinlər. Onların səhvlərini tutmağa ehtiyac yoxdur. Əsas məqsəd diskursun formalaşması və davamlı olmasıdır.

Conversation Grid

Dialog cədvəlinin əsas məğzi ondan ibarətdir ki, tələbələr müəllimin birbaşa iştirakı olmadan müstəqil şəkildə auentik materiallardan istifadə etməklə əməkdaşlıq edirlər. Bu fəaliyyət növündə tədris etmə və qiymətləndirmə üçün istənilən mövzu seçilə bilər. Tələbələr bu fəaliyyət növü sayəsində öz linqvistik-grammatik biliklərini, lüğət bazalarını və eləcə də mövzu ilə əlaqəli sosio-mədəni biliklərini praktika etmiş və artırmış olurlar. Onlar suallar verir, cavabları dinləyir və cədvəldə məlumatları qeyd edirlər. Fəaliyyət bütün dil səviyyələri, eləcə də yuxarı kurs tələbələri üçün əlverişlidir.

Fəaliyyətin müddəti: Bu fəaliyyət növünün həyata keçirildiyi müddət söhbət-diskursun gedişatından asılı olsa da təxminən iyirmi-otuz dəqiqə arasında dəyişə bilər.

İstifadə ediləcək material və vəsaitlər: Əsasən yazı lövhəsindən, üzərlərində cədvəl olan blanklardan istifadə edilir. Lövhədə böyük bir cədvəl çəkilir və müəllim tapşırığı qısa şəkildə izah edir.

Prosedura: Mövzuyla əlaqəli cümlə strukturları və lüğət bazası yenidən təkrarlanır. Müəllim müxtəlif suallar olarn cədvəlləri tələbələrə paylayaraq onları təlimatlandırır ki, həmin suallardan istifadə edərək beş yoldaşından müsahibə alsınlar və verilən cavabları cədvəldə qeyd etsinlər. Tələbələrlə bərabər suallar müzakirə edilir.

Getting to Know Each Other

Hər tələbə yazılı şəkildə aşağıdakı tapşırığın və ya onun sxeminin köməyi ilə intervyuya oxşar sorğu aparır. Sonra tələbələr öz yazılarını bir-biri ilə dəyişirlər. Daha sonra onları daha çox maraqlandıran məsələləri dəqiqləşdirir və müzakirə edirlər. Sorğu suallarını aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Read the sentences below and write down:

- the year when you first went abroad;
- the name of the most beautiful place you have ever visited;

- what you would be if you could choose any job in the world;
- the first name of your best friend;
- the first name (surname if you don't know it) of the teacher at school you hated most;
- something that frightens you;
- the first name of the person you admire most (living or dead);
- the name of the country you would like to visit most;
- the year when you were the happiest;
- what you consider to be the ideal number of children in a family;
- the name of the town or village where you were born;
- the number of people in your family, including yourself (people living at home).

Finding time to meet

Hər bir tələbə həftəlik görülməli işlər barədə ətraflı məlumat olan gündəlik kartoçkası alır. Tələbələrin cütlərlə işləyə bilməsi üçün müəllim iki variantda bir-birindən bəzi informasiyalarla fərqlənən kartoçkalar hazırlayır.

Tələbələrə verilən tapşırıq bir-birinin iş rejimini öyrənib onların hər ikisinə uyğun münasib vaxt tapıb, görüş təyin etməkdir. Tələbələr cütlərlə işləyirlər, bir-birlərinə aşağıdakı kimi suallar verirlər:

What are you doing/going to do on Friday?

Are you going to be free at seven on Friday?

Əgər tələbələrdən biri təklif edilən vaxtda görüşə bilmirsə, o, üzr istəyərək, başa salmalıdır ki, niyə görüşə bilmir, nə ilə məşğul olacaq və görüş üçün bir vaxt təklif etməlidir. Əgər təyin edilmiş vaxt ərzində, iştirakçıların çoxu görüş haqqında razılığa gələ bilirlərsə, oyun dayandırılır.

Cədvəl 2.1

Student A's diary

Student A	Monday	Tuesday	Wednesday	Thursday	Friday	Saturday	Sun-day
07.00 09.00	get up, breakfast	get up, breakfast	get up, breakfast	get up, breakfast	get up, breakfast	Sleep	Sleep
09.00 11.00	English lesson	Shopping		French lesson	philosophy lecture	get up, breakfast	Sleep
11.00 13.00	French literature lecture		English literature lecture	meet tutor		Basketball practice	get up, break- fast
13.00 15.00	lunch; student union meeting		Lunch, read in library		Lunch, shopping		5-mile jog; lunch
15.00 17.00	basketball practice	Linguistics seminar		Basketball practice	Philosophy seminar	tea with tutor	
17.00 19.00	work on assignments	read in library	read in library		work on assign- ments	work on assign- ments	
19.00 21.00		supper, assignments	supper; go to cinema	supper; read in library	Party	supper, read	
21.00 23.00	sports club meeting	early night	cinema	write letters		Party	meet friends

Student B's diary

Student B	Monday	Tuesday	Wednesday	Thursday	Friday	Saturday	Sunday
07.00 01.00	get up, breakfast	get up, breakfast	get up, break fast	get up, breakfast	get up, breakfast	get up, breakfast	get up, breakfast
09.00 11.00		biology lab	Chemistry lab		biology lecture	Swim	
11.00 13.00				Philosophy of science seminar		work in library	Swim
13.00 15.00	lunch; shopping	lunch; computer practice		lunch seminar	lunch; shopping	lunch; walk in country	
15.00 17.00	biology lab	computer practice	Chemistry lecture	Computer practice	work in library	walk in country	
17.00 19.00	Swim	Swim		Swim	swim		visit family
19.00 21.00		supper; work in library	supper; work in library		theatre	visit family	
21.00 23.00	early night		work in library	Party		Theatre	visit family

Two – in – one – stories

Ümumi həcmi on və ya iyirmi cümlədən ibarət olan iki kiçik hekayə seçilir. Hər ikisi də məntiqi ardıcılıq pozularaq cümlələr qarışdırılmış şəkildə çap olunur. Tələbələr fərdi və ya cütlərlə verilmiş mətni oxuyurlar, bir və ya hər iki hekayənin məntiqi ardıcılığını bərpa edirlər. Sonra tapşırığın düzgün yerinə yetirildiyinə əmin olmaq üçün hər iki hekayəni oxuyur və qısa məzmununu danışır, digər

cütlərə müqayisə edirlər. Burada da əsas məqsəd diskursun formalaşdırılması, tələbələr arasında diskursun qurulması, onlar tərəfində diskursun davam etdirilməsidir. Tələbələr müvafiq çalışmaya uyğun olaraq ünsiyyət qurduqları zaman diskursu qurmuş olur və şüuraltı olaraq diskursiv səriştənin inkişafı istiqamətində addımlar atırlar. Təbii ki, bütün bunlar müəllim tərəfindən planlaşdırılır. Nümunə üçün aşağıda verilmiş cədvəldəki cümlələri göstərmək olar:

Cədvəl 2.2

<ol style="list-style-type: none"> 1. "Well", said the farmer, scratching his chin, "I'll tell you what we do." 2. "Why do I have to use my elbow and my foot?" asked his friend. 3. A man inviting his friend to his home explained to him where he lived. 4. The man went back to his car with a puzzled look on his face and said to his wife, "I think he must be crazy." 5. "Come to the third floor," he said, "and where you see the letter "E" on the door, push the button with your elbow and when the door opens put your foot against it." 6. "We eat what we can and what we can't eat we can". 7. A curious tourist, after passing a huge field of carrots along side the road, stopped and asked the farmer what he did with his large crop. 8. "He said they ate what they could and what they couldn't they could." 9. "Well," exclaimed the man, "You're not going to come empty handed, are you?"

Cədvəl 2.2 ardı

<ol style="list-style-type: none"> 1. The stranger got out and ran up to a policeman. 2. He was about half way round his garden when his neighbour arrived. 3. Then he disappeared into Waterloo station. 4. "Thanks very much," was the grateful reply. 5. "Would you mind paying my fare, officer?" he said. "I've a train to catch." 6. He called a taxi and asked the driver to take him to Waterloo, mentioning that he had a train to catch at three o'clock. 7. "That's all right, at least I can now go back to bed and sleep in peace," he said, walking back to his own house. 8. One Saturday morning a friend of mine decided to use his new hedge clipper. 9. The policeman told him and the stranger handed him the money. 10. The job was quickly finished and my friend thanked his neighbour for his help. 11. "Can I give you a hand?" the neighbour asked my friend. 12. At half past two the taxi drew up at Waterloo, the driver broadly. 13. "What is the fare from Euston to Waterloo?" he asked the policeman. 14. A stranger arrived at Euston just before midday. 15. For two hours he sat back enjoying the sights of London.
---

1. He immediately ordered a pool and courts to be built.
2. Some weeks later Peter met his friend in the street, and the friend asked him what had happened.
3. Peter had been called up, but he didn't want to join the army, so he asked his friend what he should do.
4. When he was asked why he would not give benches to primary children but wanted prisoners to have a swimming pool, he replied, "Do you think I will ever go back to primary school?"
5. His friend said, "Well, why don't you have all your teeth pulled out? You won't get past the medical then."
6. A general visited a primary school where the children said they had no benches to sit on.
7. Some time later he visited a prison. The men there complained they had no swimming pool and no tennis courts.
8. Peter, who had no teeth left, mumbled, "The officer said I was no good to the army — I've got flat feet!"
9. He told the kids there were benches — they must make sacrifices for their country.

2.3 Eksperimentin həyata keçirilməsi, müəyyənədicə eksperiment və eksperimentin nəticələri

Məlum olduğu kimi elmi-tədqiqat təcrübəsi magistr proqramının mühüm tərkib hissəsi kimi xarici dillərin tədrisi metodikası və metodologiyası istiqaməti üzrə elmi kadrların keyfiyyət hazırlığının başlıca amillərindən biri kimi çıxış edir.

Metodiki araşdırmaların əsas qayəsi xarici dil müəllimlərinə öz işlərini səmərəli təşkil etməyə kömək etməkdən ibarətdir. Metodiki tədqiqatlar başqa elm sahələri ilə müqayisədə daha çox praktiki məzmun və mahiyyət daşıyır. Ona görə də metodiki araşdırmanın əsas dəyəri irəli sürülən fikrin təcrübədə nə dərəcədə özünü doğrultması ilə müəyyən edilir.

Diskursiv kompetensiyanın yuxarı kurs tələbələrinə aşılması prosesi, bu istiqamətdə üsul, strategiya və metodların seçilib həyata keçirilməsi və bütün

bunların səmərəli olub, olmadığını aydınlaşdırmaq üçün Azərbaycan Dillər Universitetinin, Pedaqoji Fakültəsinin 2 qrup olmaq üzrə (325a və 325b) 3-cü kurs tələbələri üzərində eksperiment aparılmışdır. Qruplar kontrol və eksperiment olaraq iki yerə bölünmüşdür. Kontrol qrupda eksperimentin sonuna kimi sadəcə müşahidə aparılmış, qeydlər götürülmüş, diskursiv kompetensiyanın tələbələrə aşılması istiqamətində heç bir metod, üsul və hər hansı bir fəaliyyət növündən istifadə edilməmişdir. Gətirdiyimiz yeniliklər, müasir xarici dillərin tədrisi metodikasında istifadə edilən metod, strategiya və fəaliyyət növlərini isə eksperiment qrupda həyata keçirilmiş və alınan nəticələr kontrol qrupu ilə müqayisə edilmiş və qeyd edilmişdir.

Aparılan tədqiqatın məqsədi və vəzifələri, eləcə də eksperimentin obyektivi və vəzifələri aydın idi. Ümumiyyətlə diskursiv kompetensiya bizim təhsil sistemimizdə yeni bir mövzu olduğuna görə xarici dillərin tədrisi ilə məşğul olan müəllim və tədqiqatçıların bu istiqamətdə işləri demək olar yox dərəcəsindədir. Bu səbəbdən konkret bir metodiki eksperiment keçirmək çətin olmuşdur. Lakin ortaya qoyduğumuz çalışmalar və fəaliyyət növləri sayəsində tələbələrdə şüuraltı da olsa diskursiv kompetensiyanın formalaşması və aşılması yönündə addımlar atabildik.

Hər bir eksperimentin konkret məqsəd və vəzifələri olduğu kimi apardığımız eksperimentin də öz vəzifələri var və onu aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişik:

- müşahidə metodu nəticəsində tələbələrin zəif və güclü tərəflərini müəyyən etmək
- sorğu anketi sayəsində tələbələrin diskursiv kompetensiya barəsində məlumatlarının olub-olmadığını yoxlamaq
- tələbələrin kommunikativ bacarıqlarını müəyyən etmək
- hansı dörd dil bacarıqlarını daha yaxşı bildiklərini yoxlamaq
- diskursiv kompetensiyanın formalaşması üçün vacib olan dil bacarıqları və kommunikativ səriştələri müəyyən etmək
- linqvistik-qrammatik dil bacarığının səviyyəsini müəyyən etmək

- tələbələrə diskursiv kompetensiyanın aşılması istiqamətində mövcud şəraiti nəzər almaqla yeni sinif mühitini formalaşdırmaq
- istifadə ediləcək material və vəsaitlərlə tələbələri təmin etmək
- dərslər proseslərində tətbiq ediləcək metod və fəaliyyət növlərini müəyyənləşdirmək
- tələbələrdə motivasiyanın artırılması fonunda motivasiyaedici söhbətlər aparmaq, tapşırıq və fəaliyyət növlərindən istifadə etmək
- həm kontrol, həm də eksperiment qruplarında müşahidə aparmaq, alınan nəticələri müqayisə etmək
- həm kontrol, həm də eksperiment qruplarının dil və diskursiv kompetensiya səviyyələrini qiymətləndirmək
- həm kontrol, həm də eksperiment qruplarında alınan nəticələri təhlil etmək

Müşahidə mərhələsindən sonra eksperiment qrupuna müəyyən tapşırıqlar verilmiş və fəaliyyət növlərindən istifadə edilmişdir. Yerinə yetiriləcək tapşırıq və fəaliyyət növləri barədə izahatlar verilmiş, vaxt məhdudiyyəti müəyyənləşdirilmiş və alınan gösrtəricilərin keyfiyyət və kəmiyyəti barədə tələbələrə növbəti dərslərdə məlumat (feedback) verilmişdir.

Demək olar ki, müəyyənedici eksperimentin nəticələri qənaətbəxş olmamışdır. Buna səbəb tələbələrin yuxarı kursda olmalarına baxmayaraq dil bacarıqlarının zəif olmasıdır. İngilis dilində sərbəst ünsiyyət qura bilməmələri onların öz aralarında, sinif mühitində diskursun formalaşmamasına əsas səbəbdir. Məlumdur ki, öyrədici eksperimentin nəticələrinin səmərəliliyi əsasən düzgün işlənilib hazırlanmış metodik iş sistemindən və onun həyata keçirilməsinə xidmət edən tapşırıqlardan asılıdır.

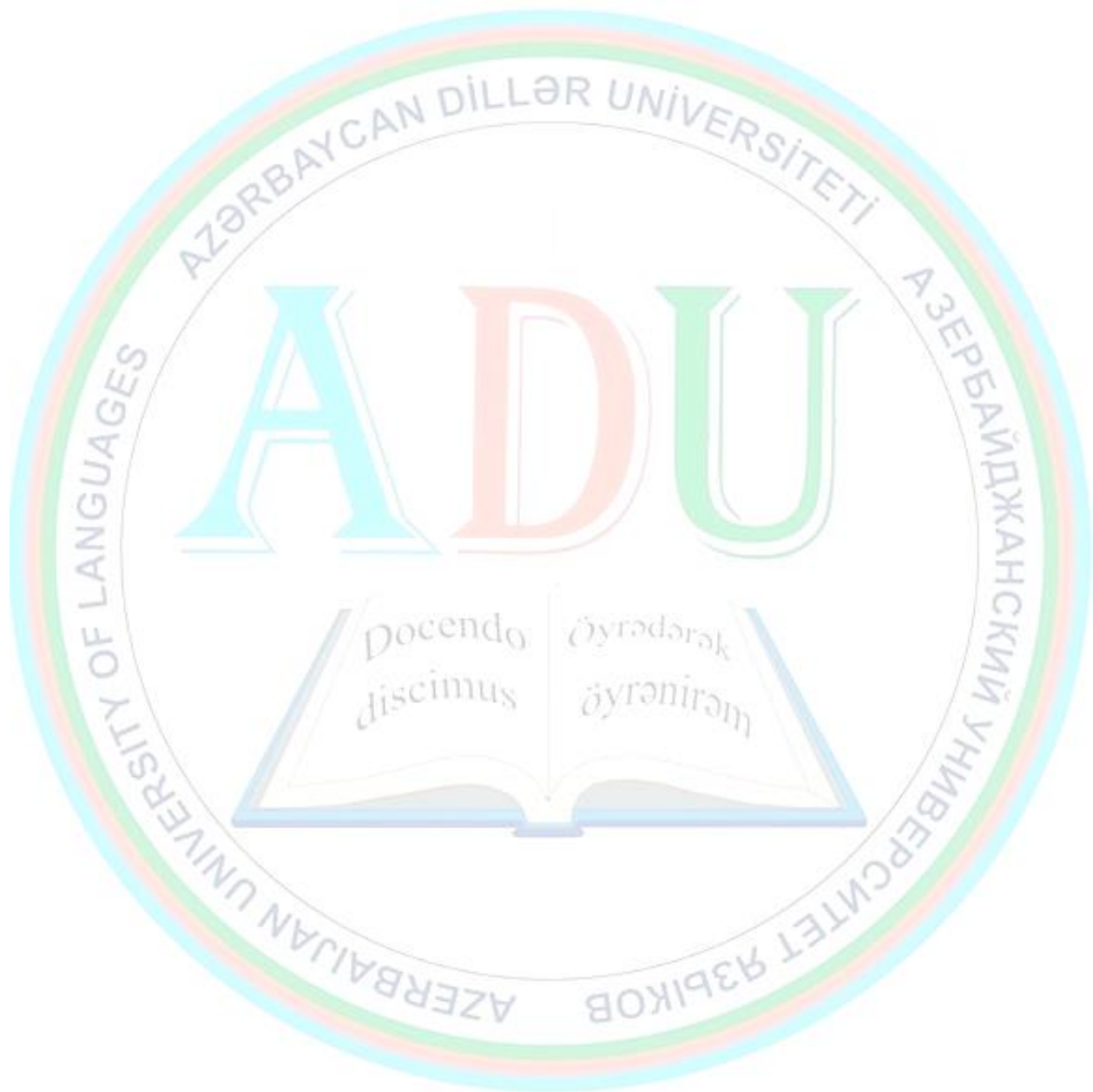
Öyrədici eksperimentin həyata keçirilməsi prosesində əsasən aşağıdakı məsələlər diqqət mərkəzində olmuşdur:

- Tələbələrin dil səviyyə fərqləri nəzər alınaraq daha çox cütlərlə və qruplarla işlərə üstünlük verilmişdir.

- Yuxarı kurs tələbələri üzərində aparılan eksperimentlərdəki fəaliyyət növləri əsasən diskursun formalaşması, davam etdirməsi və sonlanması istiqamətində üç mərhələdə həyata keçirilmişdir.
- Tapşırıq və fəaliyyət növlərinin tətbiqində söhbətin formalaşdırılması, davam etdirilməsi, dəyişməsi fonunda strateji səriştənin də əhəmiyyəti nəzərə alınmışdır.
- Öyrədici eksperimentin sonunda eksperimentdən sonra və əvvəl aldığımız nəticələri müqayisə və təhlil etdiyimi zaman belə bir qənaətə gəldik ki, tələbələrin ingilis dili danışıq səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə və nə qədər inkişaf edirsə, diskursun formalaşması və söhbət mühitinin davam etməsi də bir o qədər asanlaşır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, aparılan eksperiment müsbət nəticə verdi. Daha doğrusu diskursiv kompetensiyanın formalaşması üçün aşağıdakı nəticələri əldə etmiş olduq:
  - Diskursiv kompetensiyanın yuxarı kurs tələbələrində formalaşdırmaq üçün dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək
  - Tələbələdə motivasiyanı qaldırmaq istiqamətində tapşırıq, fəaliyyət növlərindən istifadə etmək və motivasiyaedici söhbətlər aparmaq
  - Tələbələrin qrup və cütlərlə iş bacarıqlarını artırılması üçün fəaliyyət növlərindən istifadə etmək
  - Diskursun formalaşması üçün qrup və cütlərlə iş aparmaq
  - Kommunikativ səriştənin digər komponentləri ilə vəhdət təşkil edən tapşırıq və fəaliyyət növlərindən istifadə etmək
  - Tələbələr arasında müntəzəm və davamlı olaraq kommunikativ ünsiyyətin qurulmasına çalışmaq
  - Diskursun/söhbətin formalaşmasından sonra onun davam etdirilməsi, dəyişməsi və sonlandırılmasını nəzərə alaraq strateji kompetensiyanın da təsirini nəzər almaq
  - Söhbət və diskurs zamanı təkrara üstünlük vermək

- Söhbət və diskurs zamanı nitqdən başqa stress, vurğu, intonasiya, emosiya, jest, mimika və bədən dilindən də istifadə etmək
- Mövzu seçimində tələbələrin maraq dairəsi və dünyagörüşlərini nəzərə almaq

NƏTİCƏ

Xarici dilin tədrisi, şagird və tələbələrə öyrədilməsi uzun müddətli proses olub müxtəlif mərhələlərdən keçir. Bununla yanaşı əsas məsələ hansı metod və strategiyalardan istifadə edəcəyimizlə bağlıdır. İstənilən şəxs üçün dil öyrənmək elə də asan deyil. Proses nə qədər çətin olsa belə xarici dilin öyrənilməsinin əhəmiyyəti bir o qədər böyükdür. İngilis dilinin xarici dil kimi mənimsənilməsinin fayda və üstünlükləri göz qabağındadır. Bacarıq və səriştəyə əsaslanan təhsil sistemi ESL tədrisində geniş qəbul edilmiş bir yanaşma halına gəlmişdir. Ünsiyyət dilin tədrisində əsas məqsəddir. Eyni zamanda ünsiyyət tədrisin vacib bir aləti, üsulu və yaxud da metodu hesab edilir. Əsas məqsədi öyrədilən dildə sərbəst və təbii şəkildə ünsiyyət qurma bacarığına yiyələnmək olan kommunikativ yanaşma bizə yuxarı kurs tələbələrinə ingilis dilində diskursiv kompetensiyanın aşılmasını istiqamətində əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir.

Tədqiqatımızın sonunda gəldiyimiz nəticə və təklifləri aşağıdakı şəkildə sadalaya bilirik:

- Diskursun formalaşdırılması üçün nəinki qrammatika, cümlə quruluşu, söz yaradıcılığı və tələffüz bilikləri, eləcə də söhbətə, danışığa necə başlamaq, davam etmək, sonlandırmaq, müxtəlif situasiya və kontekstlərdə necə danışmaq lazım olduğunu göstərən dil bilikləri, vərdiş və bacarıqlar lazımdır.
- Ana dilində ünsiyyət zamanı diskursiv kompetensiyanın formalaşması şüuraltı baş verir və bunu hədəf dilə tətbiq etmək üçün isə konkret çalışmalar sistemi və fəaliyyət növlərindən istifadə etmək lazımdır.
- Əsas məsələ aşağı kurslarda bünövrənin möhkəm və dayanıqlı qoyulmasıdır. Dörd dil bacarığı normal və kifayət qədər yetərli olan tələbə üçün diskursiv kompetensiyanı inkişaf etdirmək, onu təkmilləşdirmək üçün müxtəlif yol və

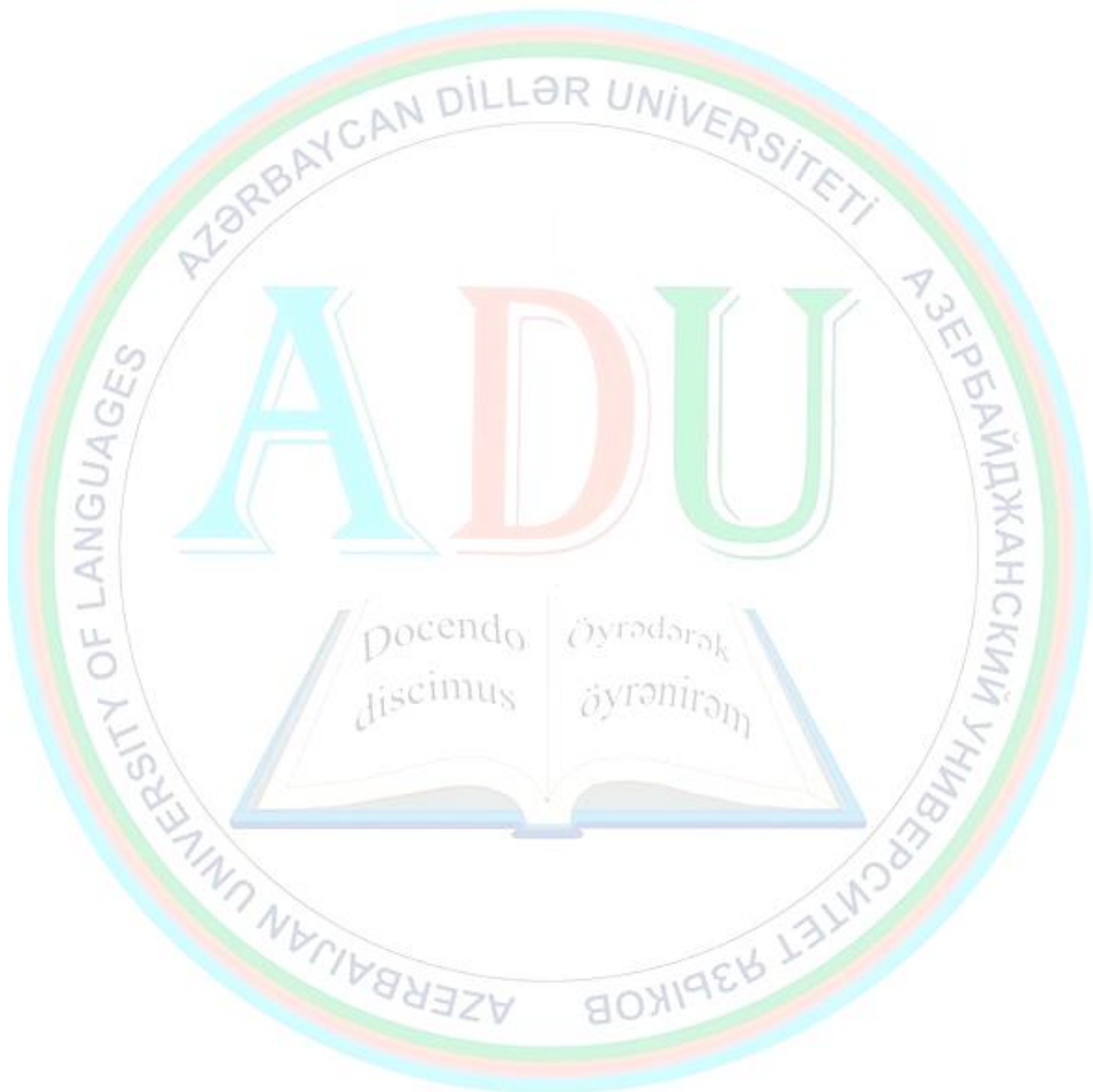

üsulların tətbiqi elə də çətin olmayacaq. Nəinki diskursiv kompetensiya, onunla bağlı linqvistik, strateji və sosio-linqvistik kompetensiya kimi kommunikativ səriştənin digər kompenetləri də inkişaf edəcəkdir.

- Diskursiv kompetensiyaya uyğun olaraq ardıcıl və məntiqi şəkildə dil funksiyaları və ingilis dilindəki ifadə, idiom və frazeoloji birləşmələri cari kontekstdəki mənalarına görə anlamaq, söhbətin məntiqi ardıcılığını nəzərə alaraq müvafiq addımlar atmaq, söhbətə uyğun olaraq fərqli səs tonlarından, stress, vurğu və intonasiya, bədən dili, jest və mimikalardan düzgün şəkildə istifadə etməyi bacarmaq diskursiv səriştənin aşılmasında əsas rol oynayır.
- Diskursiv səriştənin yuxarı kurs tələbələrinə aşılması üçün rüplərlə və cütlərlə iş diskursiv kompetensiyanın aşılmasında çox əhəmiyyətlidir. Müəllim dərsi elə qurmalıdır ki, tələbələr qrupda işləmənin üstünlüyünü başa düşsünlər və məqsədyönlü dərk etsinlər. Qruplarla işin müvəffəqiyyətli olması üçün bu səriştəni inkişaf etdirən dərslər qurmaq lazımdır.

Diskursiv kompetensiyanın formalaşdırılması və tələbələrə aşılması istiqamətində Bəzi təkliflər irəli sürməyi məqsədə uyğun hesab etdik. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat işimizdə yuxarı kurs tələbələrində diskursun formalaşdırılması, tələbələrə diskursiv kompetensiyanın aşılması yollarının araşdırılması və müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinin nəzəri məsələləri öz həllini tapmışdır. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, təklif etdiyimiz nəzəri və praktik tədris materiallarından, çalışmalar sistemindən diskursiv kompetensiyanın aşılması istiqamətində istifadə edilə bilər. Bu baxımdan diskursiv kompetensiyanın nəzəri və təcrübi əsaslarını müəyyənləşdirərkən qrup və cütlərlə işlər, kommunikativ mühitin qurulması da nəzərə alınmışdır. Diskursun aşılması üçün bir sıra strtegiyalardan istifadə etmək faydalıdır. Bu strategiyaların həyata keçirilməsi müddəti isə mövcud proqram və sillabusa uyğun olmalıdır. Müşahidələrimiz göstərdi ki, tələbələrə diskursiv kompetensiyanın aşılması üçün onlar fəaliyyət və tapşırıqlara daha çox ehtiyac duyurlar. Müşahidələr, sual-cavablar, müsahibələr və tapşırıqlar tələbələr üçün çox

vacibdir. Sınıfda baş verən proses zamanı müəllim və tələbələr arasında baş verən diskurs tələbələrin bilik və bacarıqlarından asılı olaraq fərqli şəkildə ola bilər. Diskursiv kompetensiyanın inkifafına təsir edən faktorlardan biri də düzgün vaxt bölgüsüdür. Vaxtı düzgün bölüşdürə bilmək üçün tələbələrin sayını, fəaliyyət növlərini, mövzu və tapşırıqların çətinlik dərəcəsini və s. nəzərə almaq lazımdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abbasova S. İngilis Dili Fənninin Tədrisi Metodikasında Yeni, Müasir Təlim Metodları. Bakı, 2005, 31 s.
2. Bayramov A. Məhərrəmov Z, İsgəndərzadə M. Azərbaycan Dili və Nitq Mədəniyyəti, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Bakı, 2015, 237 s.
3. Əsgərov M. Linqvopsixologiya və ya Dilin Psixologiyası, Elm və Təhsil, Bakı, 2011, 308 s.
4. Əzimov B. Qloballaşmanın linqvistik əsasları, qlobal dil, beynəlxalq dil və milli anlayışlarının qarşılaşdırılması, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, "Tədqiqlər" №1, "Nurlan" nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, Bakı, 2008, 312 s.
5. Hüseynzadə G. Xarici dillərin tədrisində islahatların tətbiq edilməsi: müəllimyönlü tədrisdən tələbəyönlü tədrisə keçid, Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil Təlimində İnnovativ Metodlar, Bakı, "Neyostar M.M.C" nəşriyyat poliqrafiya müəssisəsi, 2012, 104 s.
6. Hüseynzadə G. İngilis dilində nitq kommunikasiyasının linqvo-didaktik təhlili pedaqogika üzrə elmlər dok. dis.avtoreferatı: Bakı, 2004, 58 s.
7. İsgəndərova K. Dil fakültələrinin aşağı kurslarında ingilis dilinin zaman formalarının funksional tədrisi. Pedaqogika üzrə fəlsəfə dok. dis. Avtoreferatı: Bakı, 2015, 23 s.
8. Məmmədov A. Məmmədov M. Diskurs Təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı, Çəşioğlu, 2010. 96 s.

Rus dilində

9. Васичкина О.Н. Иностранный язык как средство развития коммуникативной компетенции. “Педагогическая наука и образование в России и за рубежом: региональные, глобальные и информационные аспекты” Вып. № 1, 2006. 7 с.
10. Вершинина, А.Ю. Развитие коммуникативной компетентности студентов вуза сервиса в преподавании спецкурса “Коммуникативные категории в русском языке”: автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.02, А.Ю. Вершинина. Ярославль, 2008. 22с.
11. Гимпель, Л.П. Модель развития коммуникативной компетентности студентов технического вуза, Л.П. Гимпель, О.В. Веремейчик, Высшая школа. 2010, 38 с.
12. Жуков, Ю.М. Диагностика и развитие компетентности в общении, Ю.М. Куницына В.Н. Межличностное общение: учеб. для вузов, В.Н. Куницына, Н.В. Казаринова, В.М. Погорельца. СПб: Питер, 2001. 476 с.
13. Панфилова А.П. Теория и практика общения: учеб. пособие для студ. средних учеб. заведений. М.: Изд. центр Академия, 2007. 288 с.
14. Петроская Л.А. Компетентность в общении. М.: Изд-во МГУ, 1989. 216 с. процессе обучения иностранным языкам. Автореф. Г. Р. Елизарова. С.П., 2001. 452 с.
15. Руденский Е.В. Основы психотехнологии общения менеджера: учеб. пособие. Москва: ИНФА-М; Новосибирск: НГАЭиУ, 1997. 165 с.

İngilis dilində

16. Acker, P. Lee, L. Cause and Effect, Thompson International Student, Fourth Edition, 2005, 292 p.
17. Acker, P. Lee, L. Concepts and Comments, Thompson International Student, Third Edition, 2005, 254 p.

18. Acker, P. Lee, L. Facts and Figures, Thompson International Student, Fourth Edition, 2005, 262 p.
19. Acker, P. Lee, L. Thoughts and Notions, Thompson International Student, Fourth Edition, 2005, 214 p.
20. Bachman, L.F. Fundamental Considerations in Language Testing. Oxford etc.: OUP. 1990
21. Bachman, L.F., & Palmer, A.S. Language Testing in Practice: Designing and Developing Useful Language Tests. Oxford etc.: OUP. 1996, 129 p.
22. Campbell, R., & Wales, R. The Study of Language Acquisition. In Lyons, J. (Ed.), New Horizons in Linguistics. Harodsworth: Pinguin Books Ltd. 1970, 260 p.
23. Canale, M. From communicative competence to communicative language pedagogy. In Richards, J. C., & Schmidt, R. W. (Eds.), Language and Communication. London: Longman. 1983, 129 p.
24. Canale, M. A communicative approach to language profi ciency assessment in a minority setting. In Rivera, C. (Ed.), Communicative competence approaches to language profi ciency assessment: Research and application. Clevedon: Multilingual Matters. 1984, 107 p.
25. Canale, M., & Swain, M. A Theoretical Framework for Communicative Competence. In Palmer, A., Groot, P., & Troster, G. (Eds.), The construct validation of test of communicative competence, 1981, 171 p.
26. Canale, M., & Swain, M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. Applied Linguistics, 1980, 134 p.
27. Cazden, C. Classroom Discourse: The Language of Teaching and Learning. Portsmouth, New Hampshire: Heinemann, 2001, 181 p.
28. Cazden, C.B. Communicative Competence, Paper presented at the Annual Meeting of the American Association for Applied Linguistics, 18th, Chicago, IL, 1996, 160 p.
29. Chomsky, N. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Massachusetts: The M.I.T. Press. 1965, 251 p.

30. Council of Europe, Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching and Assessment. Strasbourg. 2001, 118 p.
31. Dakowska, M. Teaching English as a Foreign Language. A Guide for Professionals. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. 2005, 285 p.
32. Finocchiaro, M., and Brumfit. The Functional Notional Approach: From Theory to Practice. New York: Oxford University Press, 1983, 235 p.
33. Harmer, J. How To Teach English, New Edition, Pearson Longman Education, 2007, 288 p.
34. Harmer, J. The Practice of English Language Teaching, Fifth Edition, Pearson Education, 2014, 446 p.
35. Hill. A. L. Steps To Understanding, Oxford University Press, 1980, 78 p.
36. Hymes, D. H. On Communicative Competence. In Pride, J. B., & Holmes, J. (Eds.), Sociolinguistics, Baltimore, USA: Penguin Education, Penguin Books Ltd. 1972, 294 p.
37. Ismayilova D. A. Teaching English as a foreign language. Azerbaijan University of Languages, Baku, 2011, 319 p.
38. Johnson, K.E. Understanding Communication in Second Language Classrooms. Cambridge: Cambridge University Press. 1995, 278 p.
39. Littlewood, W. (1981). Communicative language teaching: An introduction. Cambridge: Cambridge University Press. 1987, 149 p.
40. O' Malley, J. & Chamot, A. Language strategies in second language acquisition. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 260 p.
41. Richards, J. C. Rodgers, Theodore S. Approaches and Methods In Language Teaching, Second edition, Cambridge Language Teaching Library, Cambridge University Press, 2001, 270 p.
42. Rzayeva F.A. Enrich Your Vocabulary, Baku, Muterjim, 2018, 101 p.
43. Savignon, S. J. Communicative Competence: An Experiment in ForeignLanguage Teaching. Philadelphia: The Centre for Curriculum Development, Inc. 1972, 277 p.

44. Savignon, S. J. Communicative Competence: Theory and Classroom Practice. Texts and Contexts in Second Language Learning. Reading, Massachusetts at all: Addison-Wesley Publishing Company. 1983, 235 p.
45. Krashen, S. Second Language Acquisition and Second Language Learning. Oxford: Pergamon Press, 1981, 324 p.
46. Spratt, M. Pulverness, A. Williams, M. The TKT Course, Modules 1, 2, 3, Cambridge University Press, 2011, 256 p.
47. Stern, H. H. (1986). Fundamental Concepts of Lanugage Teaching. Oxford: OUP. Spolsky, B. 1990, 215 p.
48. Swan, M. Practical English Usage, Third Edition, Oxford University Press, 2009, 658 p.
49. Thornbury, S. How to Teach Speaking. Harlow: Pearson Education Limited, 2007, 160 p.
50. Turksever (Musayev), O. I. Hajiyev, E. I. Huseynov, A. R. A practical Grammar of Contemporary English, Baku, Qismet Printing Publishing, 2009, 540 p.
51. Ur. P. A Course In English Language Teaching, Cambridge University Press, 2012, 326 p.
52. Webb, N.M. Student interaction and learning in small groups. In: Review of Educational Research, 1982, 445 p.
53. Widdowson, H. G. Learning Purpose and Language Use. Oxford: Oxford University Press. 1983, 122 p.
54. Yule, G. The Study of Language, Second Edition, Cambrdige University Press. 1996, 294 p.
55. http://www.cal.org/caela/esl_resources/digests/sla.html
56. <https://blog.esl-languages.com/blog/learn-languages/most-spoken-languages-world/>
57. https://balticpractice.hse.ru/data/2015/04/13/1094925608/Critical%20discourse%20analysis_THEORY_FAIRCLOUGH.pdf